

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής
Εξειδίκευση: **Οικονομία, Διοίκηση και Πολιτική
Υγείας**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θέμα:

**“ΕΥΕΛΙΚΤΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ
ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ”**

Στοιχεία Φοιτητή: Κυριλή Ελένη
Α.Μ.: 3032202001310

ΟΝΟΜΑ ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΑ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΜΑΝΟΣ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

ΠΑΤΡΑ, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2021

Ευχαριστίες

Θεωρώ χρέος μου να εκφράσω τις ειλικρινείς ευχαριστίες μου σε όλους όσους συνετέλεσαν στην ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας, ξεκινώντας από τους εξαιρετους καθηγητές του τμήματος “Οικονομία - Διοίκηση- Πολιτικές Υγείας” του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, καθώς η συμβολή τους ήταν πολύτιμη και αποτελεσματική. Ιδιαίτερος ευχαριστώ τον επιβλέπων καθηγητή μου κ. Μάνο Σπυριδάκη για την άριστη επικοινωνία μας, την κατανόηση, την ανθρωπιά, την ενθάρρυνση και υποστήριξή του, καθώς και για τις εύστοχες παρατηρήσεις και υποδείξεις του.

Θέλω επίσης να ευχαριστήσω θερμά τον επιστήθιο Φίλο μου και εξάιρετο καθηγητή Οικονομικής Γεωγραφίας και Χωροταξίας του Πανεπιστημίου Πατρών κ. Ηλία Κουρλιούρο και την σύζυγό του Γωγώ Κουρλιούρου για την πολύτιμη ηθική στήριξη και καθοδήγησή τους καθ' όλη την διάρκεια των σπουδών μου, καθώς μέσω της υπέρογκης βιβλιογραφίας που μου παρείχαν, κατάφερα να εκπληρώσω το όνειρό μου και την εκπόνηση της μεταπτυχιακής μου μελέτης. Τους ευχαριστώ από τα βάθη της καρδιάς μου για την προθυμία τους, τον πολύτιμο χρόνο τους, την συνεχή συμπαράσταση και την άπλετη βοήθειά τους, η οποία ήταν ουσιαστική και καθοριστική.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω επίσης στον σύζυγό μου Καρρά Νικόλαο, καθηγητή Πληροφορικής του Πειραματικού Λυκείου του Πανεπιστημίου Πατρών για τις εξαιρετικά χρήσιμες τεχνικές γνώσεις που μου παρείχε κατά την εκπόνηση και μορφοποίηση των εργασιών μου, αλλά και σε όλη την οικογένειά μου για την ακάματη συναισθηματική ενίσχυση που μου παρείχε, προκειμένου να καταφέρω να συνεχίσω και να ολοκληρώσω αυτό το υπέροχο ταξίδι της μάθησης και της γνώσης.

Θερμές ευχαριστίες θέλω να εκφράσω επίσης σε δύο εξαιρετες και καταξιωμένες στο χώρο τους συναδέλφισσες και επιστήθιες Φίλες μου, τη κ. Μαλαμή Δήμητρα προϊσταμένη της Μονάδος Εμφραγμάτων του Π.Γ.Ν.Π και την τομεάρχη Νοσηλευτικής Υπηρεσίας κ. Λυμπέρη Βασιλική, καθώς η παρέμβασή τους ήταν καταλυτική και ευεργετική, αφού οι συμβουλές και οι υποδείξεις τους, αποτελούν πολύτιμη παρακαταθήκη και ανεκτίμητο στήριγμα ζωής για μένα.

Τους ευχαριστώ όλους από τα βάθη της καρδιάς μου, επισφραγίζοντας τα αισθήματά μου με το δημιούργημα αυτό .

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι νέες μορφές εργασίας, οι οποίες ονομάζονται ευέλικτες μορφές εργασίας ή απασχόλησης, είναι αποτέλεσμα γενικότερων κοινωνικό-οικονομικών αλλαγών που συνέβησαν στο παγκόσμιο καπιταλισμό (ΗΠΑ και Δ. Ευρώπη) στα τέλη της δεκαετίας του 60 και αρχές του 70. Είναι η χρονική περίοδος που σχεδόν σε όλες στις καπιταλιστικές κοινωνίες παρατηρείται μια σημαντική αλλαγή στις οικονομίες τους, γενικότερα, και στον τομέα της απασχόλησης ειδικότερα. Πρόκειται για τη μετάβαση από τις σταθερές και μόνιμες μορφές απασχόλησης¹ σε επισφαλείς και ευέλικτες μορφές εργασίας, οι οποίες σταδιακά εξαπλώθηκαν σε όλους τους τομείς και κλάδους των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών: Τις επιχειρήσεις παραγωγής υλικών² προϊόντων, αλλά και τον τομέα υπηρεσιών³ του τουρισμού, του πολιτισμού, του λιανεμπορίου, της εστίασης και τα τελευταία χρόνια, όσον αφορά τη χώρα μας, και του τομέα της δημόσιας υγείας.

Οι αλλαγές αυτές δεν είναι συγκυριακές, αλλά αντανακλούν και εκφράζουν βαθύτερες αναδιαρθρώσεις του καπιταλιστικού μοντέλου ανάπτυξης και των υποστηρίζουσών πολιτικών, οι οποίες προέκυψαν από την μετάβαση του παλαιού φορντικού βιομηχανικού καπιταλισμού στο μεταβιομηχανικό/μεταφορντικό καπιταλισμό ή ευέλικτη εξειδίκευση. Το πόρισμα αυτό προκύπτει μέσα από την συστηματική ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας στο πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας, που σκοπό έχει την ανάδειξη της εργασιακής ευελιξίας όχι ως ένα συγκυριακό γεγονός, αλλά ως διαρθρωτικό στοιχείο της δυναμικής της μετάβασης σε ένα μεταφορντικό καθεστώς συσσώρευσης.

---

¹ Οι οποίες κυριάρχησαν τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες στο δυτικό κόσμο.

² Όπως εξόρυξη, βιομηχανία, βιοτεχνία, αγροτική παραγωγή κ.α

³ Τριτογενής τομέας.

ABSTRACT

The emergence and expansion of new forms of labour, named as “flexible” forms, are not an accidental phenomenon, but the causal result of broader structural socio-economic and political changes that started to take place in the advanced capitalist world (namely USA and Western Europe) during the late 1960s – early 1970s. It is an era during which almost all advanced capitalist countries underwent major economic change in general, and change in the forms of employment, in particular. This change has to do with a transition from permanent, stable and relatively secure forms of employment to temporary, insecure, unstable and flexible ones which were gradually expanded across all sectors of the advanced capitalist economies: both the sectors of material production and those of services such as tourism and cultural industries, wholesale, etc., and, over the last years in our country, the sector of public health.

These changes are not conjunctural or accidental, but reflect and express some deeper structural changes -or restructurings- of the capitalist development model and its supportive policies during the transition from the old fordist/industrial capitalism to a new model, namely the so called post-fordist/post-industrial capitalism, or flexible specialization. By reviewing the relative bibliography, this study aims at addressing the new flexible forms of employment as a structural outcome of this historical transition of advanced capitalism to the post-fordist regime of accumulation.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Ευχαριστίες	2
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	4
ABSTRACT	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ-ΕΡΓΑΣΙΑΣ. ΦΟΡΝΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΚΕΥΝΣΙΑΝΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ	11
1.1. ΤΕΙΛΟΡΙΣΜΟΣ-ΦΟΡΝΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥΣ	11
1.2. Ο ΕΝΑΡΕΤΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΦΟΡΝΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΗΓΕΤΙΚΟΙ ΚΛΑΔΟΙ ΤΗΣ ΦΟΡΝΤΙΚΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ	14
1.3. ΦΟΡΝΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΚΕΥΝΣΙΑΝΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΦΟΡΝΤΙΣΜΟΥ-ΚΕΥΝΣΙΑΝΙΣΜΟΥ	24
2.1. ΑΙΤΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	24
2.2. ΚΛΑΔΟΙ ΣΕ ΥΦΕΣΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΙ ΥΦΕΣΗΣ ΜΕΤΑΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ	27
2.3. ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ-ΝΕΕΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ	31
2.4. ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΦΟΡΝΤΙΣΜΟΥ	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΕΥΕΛΙΚΤΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ, ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΡΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ	37
3.1. ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΥΕΛΙΚΤΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ	41
3.2. ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΡΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ	44
3.3. ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ	48
3.4. Η ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΩΣ ΣΥΝΕΙΔΗΤΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	51
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	55
4.1. Η ΕΥΕΛΙΚΤΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΑΣΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	63
4.2. ΤΑ ΕΙΔΗ ΚΑΙ ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΕΥΕΛΙΚΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	69
4.2.1. ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ ΟΡΙΣΜΕΝΟΥ ΧΡΟΝΟΥ	71
4.2.2. Η ΕΠΟΧΙΑΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ	72

	7
4.2.3. ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ.	72
4.3.3 ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΜΕ ΣΥΜΒΑΣΗ ΕΡΓΟΥ	73
4.4. ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ	75
4.5. ΕΥΕΛΙΚΤΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ	82
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ	86
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	90
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	93

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για τους περισσότερους από εμάς η εργασία καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής μας και επιδρά καθοριστικά στην ποιότητά της, καθώς συμβάλλει στην ψυχολογική μας συγκρότηση, ρυθμίζει τον κύκλο των καθημερινών μας δραστηριοτήτων καθώς και τις οικογενειακές και κοινωνικές μας σχέσεις. Η έλλειψη εργασίας κλονίζει πολλές φορές το ηθικό μας και την εμπιστοσύνη στον εαυτό μας καθώς εκτός από την έλλειψη χρημάτων, περιορίζει τον κοινωνικό μας κύκλο, τις κοινωνικές μας δραστηριότητες και την ποικιλία στη ζωή μας, αφού μέσω της εργασίας ο άνθρωπος αποκτά πρόσβαση σε καταστάσεις που αλλάζουν την καθημερινότητά του. Αποκτά τόνωση της αξιοπρέπειάς του, η οποία ιδίως στους άνδρες συνδέεται με την οικονομική συνδρομή στην συντήρηση του νοικοκυριού και σταθεροποιεί την προσωπική ταυτότητά του, μέσω της άσκησης των ικανοτήτων και δεξιοτήτων του, συντελώντας στην πνευματική του ολοκλήρωση.

Η εργασία διακρίνεται σε εθελοντική εργασία, η οποία διαδραματίζει σημαντικό κοινωνικό ρόλο και προσφέρεται από φιλανθρωπικές, θρησκευτικές, κοινωνικές ή άλλες οργανώσεις, την εργασία που διεξάγεται στα πλαίσια της άτυπης οικονομίας ή παρα-οικονομίας⁴ και την εργασία που παρέχεται με αντάλλαγμα μισθό ή ένα σταθερό εισόδημα: Αφορά το επάγγελμα που αποτελεί την βάση της οικονομίας, καθώς το οικονομικό σύστημα αποτελείται από θεσμούς που δίνουν την δυνατότητα παραγωγής και διάθεσης αγαθών και υπηρεσιών που καλύπτουν ανθρώπινες ανάγκες. Πρόκειται για ένα οικονομικό σύστημα το οποίο, στις σύγχρονες κοινωνίες εξαρτάται από την βιομηχανική παραγωγή, της οποίας η τεχνολογική μεταβολή είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της. (Giddens, 2009, p.419)

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής είναι η ανάλυση αυτών των μεταβολών που υπέστη η φύση της βιομηχανικής παραγωγής, η οποία επηρέασε την οικονομική ζωή της ανθρωπότητας μέχρι σήμερα, αφού ακόμη και η αγροτική καλλιέργεια έχει πλέον βιομηχανοποιηθεί στο μεγαλύτερο, τουλάχιστον, μέρος του πλανήτη. Σκοπός της εκβιομηχανοποίησής της η σύνδεση της επιστήμης με την μηχανή, προκειμένου να επιτευχθεί αύξηση της παραγωγικότητας. Η λεγόμενη μαζική παραγωγή συνδέθηκε με το Φορντιστικό καθεστώς συσσώρευσης, κυριότερο χαρακτηριστικό

---

⁴ Αφού δεν καταγράφεται στις επίσημες κρατικές στατιστικές της εργασίας.

της οποίας ήταν η εντατικοποίηση της εργασίας και η μονοπωλιακή ρύθμιση που επηρέασε άμεσα την οικονομία, την κοινωνική οργάνωση και τις εργασιακές σχέσεις μέσω της κρατικής παρέμβασης. Ο Κεϋνσιανός τρόπος κοινωνικής ρύθμισης συνδέθηκε άμεσα με τον Φορντισμό, καθώς διεξήχθησαν τυπικές και άτυπες βασικές ρυθμίσεις του κράτους, ως ένα σύστημα αξιών και στάσεων που επηρέασαν και στήριξαν το παραγωγικό σύστημα και την παραγωγική κουλτούρα. (Κουρλιούρος, 2017, p.152).

Η διάρθρωση της προκείμενης εργασίας είναι η εξής: Στο κεφάλαιο 1 εξετάζεται η μεταπολεμική συναίνεση κεφαλαίου και εργασίας, το φορντικό καθεστώς συσσώρευσης και ο κεϋνσιανός τρόπος κοινωνικής ρύθμισης, μελετώντας στα υποκεφάλαια: 1.1) τον Τευλορισμό, Φορντισμό και τα όριά τους, 1.2) τον ενάρετο κύκλο της μαζικής παραγωγής της φορντικής κοινωνίας και τους ηγετικούς κλάδους της Φορντικής εκβιομηχάνισης και 1.3) το Φορντικό καθεστώς συσσώρευσης και Κεϋνσιανό τρόπο κοινωνικής ρύθμισης.

Το κεφάλαιο 2 εστιάζει στην κρίση του Φορντισμού - Κεϋνσιανισμού, μελετώντας στα υποκεφάλαια 2.1) τα αίτια και τις επιπτώσεις αυτής της κρίσης στον κόσμο της εργασίας, 2.2) τους κλάδους σε ύφεση και τους λόγους ύφεσης μεταποιητικής απασχόλησης, 2.3) την αναδιάρθρωση μετά την κρίση και τις νέες καπιταλιστικές τάσεις ανάπτυξης και 2.4) τις απόψεις για τα αίτια της κρίσης του φορντισμού.

Το κεφάλαιο 3 εστιάζει στην ευέλικτη συσσώρευση, τον νεοφιλελευθερισμό, την κοινωνική απορρύθμιση και την εργασιακή επισφάλεια, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα υποκεφάλαια 3.1) στα βασικά χαρακτηριστικά της ευέλικτης συσσώρευσης 3.2) στον νεοφιλελευθερισμό, την κοινωνική απορρύθμιση και την εργασιακή επισφάλεια 3.3) στην μεταβαλλόμενη εργασία και τις μεταβαλλόμενες κοινωνίες και 3.4) στην εργασιακή επισφάλεια ως συνειδητή επιλογή των δυνάμεων του κεφαλαίου.

Το κεφάλαιο 4 μελετά την περίπτωση των εργασιακών σχέσεων στην Ευρώπη και στην Ελλάδα εστιάζοντας στα υποκεφάλαια 4.1) στην ευέλικτη εργασία στην Ελλάδα και τις ελαστικές σχέσεις εργασίας, 4.2) στα είδη και τις μορφές της ευέλικτης απασχόλησης 4.3) στις κοινωνικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της εργασιακής επισφάλειας και 4.4) στις ευέλικτες μορφές απασχόλησης και την γυναικεία απασχόληση. ‘

Στο κεφάλαιο 5 θα αναφερθούμε στην εργασιακή επισφάλεια στο τομέα της υγείας και θα κλείσουμε με τα συμπεράσματα της προκείμενης μελέτης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ-ΕΡΓΑΣΙΑΣ. ΦΟΡΝΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΚΕΥΝΣΙΑΝΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ

1.1. ΤΕΙΛΟΡΙΣΜΟΣ-ΦΟΡΝΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥΣ

Το πολιτιστικό κίνημα του μοντερνισμού, το οποίο ξεκίνησε την πορεία του την εποχή του Διαφωτισμού, γνώρισε την ολοκληρωμένη έκφρασή του μέσα από τα κινήματα της τέχνης, κατά το πρώτο τρίτο του 20ου αιώνα, υιοθετώντας μια νέα αισθητική και αναζήτηση στον τρόπο θέασης του κόσμου, με τάση απόρριψης κάθε σύμβασης και προκατάληψης. Οι καινοτομίες στην τέχνη συμβαδίζουν παράλληλα με τις ανάλογης σημασίας εξελίξεις στην φιλοσοφία της γνώσης βασισμένης στις βασικές αρχές του ορθολογισμού, της αμεσότητας και της αποτελεσματικότητας.

Η αντανάκλαση του μοντερνισμού στο επίπεδο της υλικής παραγωγής ήταν ο Φορντισμός, στο πλαίσιο του οποίου περικλείεται όχι μόνο ένας νέος τρόπος οργάνωσης της βιομηχανίας, αλλά ένα ολόκληρο δίκτυο κοινωνικής δεοντολογίας και οικονομικών ρυθμίσεων, που εξασφάλισε τον συγχρονισμό και τον συντονισμό ανάμεσα στη μαζική παραγωγή και την κατανάλωση. Πρόκειται για ένα νέο μοντέλο ορθολογικής, οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής διαχείρισης του καπιταλισμού, μέσω του οποίου διετελέσθη η αλλαγή των εργασιακών σχέσεων και η δόμηση των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών. Βασίστηκε σε ένα σύστημα οργάνωσης της παραγωγής και κατανάλωσης που γεννήθηκε στις ΗΠΑ στις αρχές του 20ου αιώνα, αναδεικνύοντας κάποιες ορατές τάσεις αναζήτησης μεγαλύτερης ευελιξίας, καινοτομίας και έμφασης σε οριζόντιους διεπιχειρησιακούς δεσμούς, που σκοπό είχαν την επίτευξη μεγαλύτερης εξειδίκευσης και συλλογικής δραστηριότητας. (Κουρλιούρος, 2017, p.145)

Στην ουσία του ο Φορντισμός ήταν μια καινοτόμος ιδέα που στηρίχθηκε σε ένα νέο τρόπο προσέγγισης και επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας, που ξεκίνησε αρχικά από τον Φρέντρικ Ουίνσλοου Τέιλορ, τον Αμερικανό μηχανικό του Φόρντ, ο οποίος πρότεινε ένα νέο σύστημα οργάνωσής της, με σκοπό την

μεγιστοποίηση της παραγωγικότητας. Η ιδέα του στηρίχθηκε σε μια άλλη προγενέστερη ιδέα, που εκφράστηκε σχεδόν δύο αιώνες νωρίτερα από τον Άνταμ Σμιθ⁵, ο οποίος επισήμανε τα πλεονεκτήματα του καταμερισμού εργασίας, στο πλαίσιο της αύξησης της παραγωγικότητας. Στο πιο γνωστό από τα έργα του μάλιστα που ονομάζεται “Πλούτος των Εθνών”, ο Άνταμ Σμιθ παρουσίασε στην αρχή του ομώνυμου βιβλίου του τον παραπάνω συλλογισμό του, περιγράφοντας τον καταμερισμό εργασιών σ’ ένα εργοστάσιο που παράγει καρφίτσες. Σύμφωνα με αυτόν λοιπόν, αν ένας εργάτης που θα εργαζόταν μόνος του θα παρήγαγε 20 καρφίτσες την ημέρα, διαιρώντας την ίδια αυτή εργασία σε μια σειρά από επιμέρους εξειδικευμένες εργασίες, οι οποίες θα εκτελούνταν από 10 διαφορετικούς εργάτες σε συνεργασία μεταξύ τους, θα μπορούσαν να παραχθούν 48.000 καρφίτσες. Πράγμα που θα σήμαινε ότι ο κάθε ένας από αυτούς, αν και θα εκτελούσε μία πιο απλή και εξειδικευμένη εργασία, θα παρήγαγε έργο 240 φορές περισσότερο, από το αν θα εργαζόταν μόνος του (Giddens, 2009, p.420)

Η παραπάνω βασική ιδέα του Άνταμ Σμιθ εκφράστηκε ολοκληρωμένη από τον Φρέντερικ Ουίνσλοου Τέιλορ, ο οποίος προσέγγισε επιπλέον τον τρόπο επιστημονικής διαχείρισης της εργασίας, θέτοντας ως απαραίτητη προϋπόθεση την λεπτομερή μελέτη των βιομηχανικών διαδικασιών. Την διαίρεση δηλαδή αυτών σε απλές ενέργειες, έτσι ώστε να μπορούν να χρονομετρηθούν και να οργανωθούν με ακρίβεια. Ο Τέιλορ καθιέρωσε μάλιστα τον απόλυτο συντονισμό καθηκόντων εργασίας στη γραμμή συναρμολόγησης, έτσι ώστε να πετύχει την ελαχιστοποίηση του νεκρού χρόνου από την μια φάση εργασίας στην άλλη, με σκοπό την αύξηση της υπεραξίας και συνεπώς των κερδών του κεφαλαίου. Οι αρχές αυτές εφαρμόστηκαν στο εργοστάσιο του Ford, στο Ντιτρόιτ των ΗΠΑ, στο οποίο παραγόταν το περίφημο model T. Κοινωνικό όραμά του Ford ήταν η εξισορρόπηση ανάμεσα στη μαζική παραγωγή και την μαζική κατανάλωση (δηλαδή η ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης), η οποία θα είχε ως αποτέλεσμα την κοινωνική γαλήνη και την αποφυγή των καπιταλιστικών κρίσεων, που θα οδηγούσε στη διασφάλιση της απρόσκοπτης λειτουργίας και αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος. Πρόκειται για το σύστημα οργάνωσης εργασίας, γνωστής ως Τεϊλορισμός, που επικεντρώθηκε στην βελτίωση της βιομηχανικής αποδοτικότητας, χωρίς όμως να δίνει ιδιαίτερη έμφαση

---

⁵ Σκωτσέζος οικονομολόγος και ηθικός φιλόσοφος ο οποίος θεωρείται ένας από τους ιδρυτές της οικονομικής επιστήμης και θεμελιωτής των κλασικών οικονομικών. (16 Ιουνίου 1723 – 17 Ιουλίου 1790)

στα αποτελέσματά της. Ιδέα την οποία “συνέλαβε” ο βιομήχανος Χένρυ Φορντ, ο οποίος υποστήριξε πως η μαζική παραγωγή απαιτούσε μαζικές αγορές. Έτσι δημιουργήθηκε ο Φορντισμός, οριζόμενος ως τεχνικό-οικονομικό ή βιομηχανικό υπόδειγμα, παραπέμποντας σε ένα νέο σύστημα τεχνολογιών, αγορών και θεσμών (Λυμπεράκη, 1991, p.26).

Ο Φορντισμός αποτελεί επέκταση των αρχών της επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας του Τέιλορ από τον Φορντ, ο οποίος συνέδεσε το σύστημα παραγωγής με την ανάπτυξη των μαζικών αγορών. Στα πλαίσια αυτού του σχεδίου μάλιστα ο Φόρντ το 1908 σχεδίασε το πρώτο εργοστάσιο παραγωγής αυτοκινήτων στο Χάιλαντ Παρκ του Μίσιγκαν, έχοντας στόχο του να παράγει ένα μόνο προϊόν.⁶ Έτσι έκανε δυνατή την εισαγωγή συγκεκριμένων εξειδικευμένων εργαλείων και μηχανημάτων, τα οποία είχαν δημιουργηθεί με βάση την ακρίβεια, την ταχύτητα και την απλότητα των ενεργειών που απαιτούνταν. Στο πλαίσιο του καινοτόμου σχεδίου του μάλιστα ο Φορντ, κατασκεύασε μια κινούμενη γραμμή συναρμολόγησης, εμπνευσμένη από τα σφαγεία του Σικάγου όπου τα ζώα “κομματιάζονταν” πάνω σε μια κινούμενη γραμμή τεμαχισμού. Έτσι αντίστοιχα και ο κάθε ένας από τους εργάτες της Φορντ καλούνταν να εκτελέσει μια συγκεκριμένη εργασία στη συναρμολόγηση των αυτοκινήτων, καθώς αυτά περνούσαν μπροστά από τον κάθε εξειδικευμένο τεχνίτη, πάνω σε μια συγκεκριμένη γραμμή (Κουρλιούρος, 2017, p.420).

Η καινοτόμος αυτή ιδέα του Φορντ, η οποία είχε ως αποτέλεσμα να έχουν ήδη παραχθεί πάνω από 15 εκατομμύρια αυτοκίνητα όταν σταμάτησε η δημιουργία του μοντέλου T το 1929, ξεχωρίζει τον Φορντισμό από τον Τειλορισμό. Κι αυτό γιατί σύμφωνα με το όραμα του Φορντ μαζική παραγωγή σήμαινε και μαζική κατανάλωση. Πρόκειται ασφαλώς για ένα νέο σύστημα αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης αλλά και νέες πολιτικές για τον έλεγχο και την διεύθυνση της εργασίας, καθώς η έννοια του Φορντισμού εκτός από την βιομηχανική και παραγωγική της διάσταση συμπεριλαμβάνει και άλλες κοινωνικές και οικονομικές εκφάνσεις. Τα βασικά επίπεδα λειτουργίας του εκτός από το βιομηχανικό υπόδειγμα και την οργάνωση της παραγωγής αφορούν το καθεστώς συσσώρευσης και την μέθοδο οργάνωσης της εργασίας, αποτελώντας υπόδειγμα κοινωνικής οργάνωσης (Λυμπεράκη, 1991, p.54).

Λόγοι οι οποίοι κατέστησαν τον φορντικό σύστημα ιδανικό για την εφαρμογή του σε βιομηχανίες, αφού μπορούσε να παράγει τυποποιημένα προϊόντα για μεγάλες

---

⁶ Το μοντέλο T

αγορές. Ο αυστηρός και ανελαστικός χαρακτήρας του όμως δημιούργησε και πολλά προβλήματα, καθώς η φορντική παραγωγή εύκολα μπορούσε να αντιγραφεί, εάν υπήρχαν τα απαραίτητα κεφάλαια για το στήσιμο ενός εργοστασίου. Έτσι σε χώρες όπου η εργατική δύναμη ήταν ακριβή, οι εταιρίες συναντούσαν πολλές δυσκολίες καθώς είχαν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό των εταιρειών σε χώρες που τα ημερομίσθια ήταν φθηνά. Επομένως απαραίτητη προϋπόθεση για την εφαρμογή του νέου συστήματος ήταν η δημιουργία ενός νέου και καινοτόμου συστήματος που θα στηριζόταν στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και στην εφαρμογή νέων πολιτικών για την διεύθυνση και τον έλεγχο της εργασίας. Στην δημιουργία μιας νέας αισθητικής και ψυχολογίας και κυρίως στην οργάνωση μιας νέας ορθολογικά οργανωμένης λαϊκιστικής και μοντερνιστικής δημοκρατικής κοινωνίας, η οποία προϋπέθετε σύμφωνα με τον ιταλό κομμουνιστή ηγέτη Antonio Gramsci, τη δημιουργία “ενός νέου τύπου εργάτη και νέου τύπου ανθρώπου” σε μια νέα κοινωνία η οποία θα μπορούσε να οικοδομηθεί μέσα από την σωστή εφαρμογή της δύναμης των εταιριών (Harvey, 2009, p.177).

1.2. Ο ΕΝΑΡΕΤΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΦΟΡΝΤΙΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΗΓΕΤΙΚΟΙ ΚΛΑΔΟΙ ΤΗΣ ΦΟΡΝΤΙΚΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ

Ο Ford πίστευε πολύ στην δύναμη των εταιριών, καθώς θεωρούσε ότι αυτές μπορούν να ρυθμίζουν την οικονομία στο σύνολο της. Πίστευε επίσης πώς το νέο είδος της κοινωνίας μπορούσε να οικοδομηθεί μέσα από την σωστή εφαρμογή της δύναμης αυτών και την εφαρμογή νέου τύπου εργασίας. Για τον λόγο αυτό το 1914, χρονιά που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως συμβολική χρονιά που εγκαινιάστηκε ο Φορντισμός, ο Henry Ford εισήγαγε την οκτάωρη εργασία με αμοιβή πέντε δολάρια για τους εργάτες της αυτόματης γραμμής συναρμολόγησης αυτοκινήτων στο Ντιάρμπορν του Μίσιγκαν. Στόχος ήταν η εξασφάλιση της πειθαρχίας των εργατών, ενώ σκοπός της παροχής επαρκούς εισοδήματος και του ελεύθερου χρόνου τους, ήταν η δυνατότητα κατανάλωσης των προϊόντων που οι ίδιοι παρήγαγαν σε μεγάλες ποσότητες. Έτσι οι εταιρίες θα έπρεπε να παράγουν όλο και μεγαλύτερες από αυτές, ενώ οι εργάτες θα αναγκάζονταν να εξασκηθούν στο σωστό τρόπο διαχείρισης και ξόδευσης των χρημάτων τους (Κουρλιούρος, 2017, p.148). Για τον σκοπό αυτό μάλιστα ο εμπνευστής της νέας κοινωνίας Ford, το 1916 έστειλε στα σπίτια των “προνομιούχων” κυρίως μεταναστών εργατών, κοινωνικούς λειτουργούς,

προκειμένου αυτοί να διαπιστώσουν εάν οι συγκεκριμένοι εργάτες τηρούσαν τους κανόνες που απαιτούσε η εργασία τους και ο νέος τύπος ανθρώπου της μαζικής παραγωγής της φορντικής κοινωνίας. Συγκεκριμένα θα έπρεπε αυτοί να αποφεύγουν τα οινοπνευματώδη ποτά, να έχουν ορθολογική σκέψη, να είναι ηθικοί και σωστοί οικογενειάρχες, να είναι συνετοί, δίκαιοι και εγκρατείς στην προσωπική τους ζωή, έτσι ώστε να είναι αντάξιοι των προσδοκιών των εταιρειών και των αναγκών τους (Harvey, 2009, p.178).

Ήταν δε τόσο μεγάλη η πίστη του Ford στη δύναμη των εταιρειών που αύξησε τους μισθούς των υπαλλήλων του, όταν άρχισε η μεγάλη ύφεση, καθώς θεώρησε ότι μέσω αυτής της αύξησης θα αναθερμαινόταν η αγορά και θα αυξανόταν η αποτελεσματική ζήτηση και η επιχειρηματική εμπιστοσύνη. Κατάσταση η οποία όμως δεν ευόδωσε, καθώς οι απαιτητικοί νόμοι του ανταγωνισμού είχαν ως αποτέλεσμα, ακόμη και ο ισχυρός Ford να προβεί στην περικοπή μισθών και την απόλυση εργατών. Έστρεψε μάλιστα ο ίδιος τους εργάτες του στην αυτοσυντήρηση, παροτρύνοντάς τους να καλλιεργούν οι ίδιοι τον κήπο τους προκειμένου να εξασφαλίσουν την τροφή τους και να καταπολεμήσουν την φτώχεια. Σχέδιο τα οποίο εκτός από την τόνωση της αποτελεσματικής ζήτησης στην κοινωνία του Φόρντ συνετέλεσε και στην μελλοντική αποκέντρωση του πληθυσμού και της βιομηχανίας κατά την περίοδο της μεταπολεμικής άνθησης (Harvey, 2009, p.190).

Μιας άνθησης η οποία ξεκίνησε από τα τέλη του 19ου αιώνα και την έναρξη του Φορντισμού, ο οποίος δημιούργησε ένα μεγάλο κύμα συγχωνεύσεων και εξαγορών συμβάλλοντας στη συγκέντρωση του κεφαλαίου και την δημιουργία εταιρικών δομών σε πολλούς κλάδους παραγωγής. Βασικό ρόλο στη δημιουργία τους μάλιστα “έπαιξε” ο σημαντικός λεπτομερής κατακερματισμός εργασίας του Ford, αλλά και η βασική τεχνολογική καινοτομία την οποία εφάρμοσε κατά την παραγωγική διαδικασία, καθώς αντί να μετακινούνται οι εργάτες μετακινούνταν τα προϊόντα που αυτοί παρήγαγαν, μέσω της βοήθειας μιας κυλιόμενης ταινίας συναρμολόγησης. Έτσι οι εργάτες που δεν καθυστερούσαν με άσκοπες μετακινήσεις κατά τη διάρκεια της εργασίας τους, μπορούσαν να παράγουν μέσω μιας συνεχόμενης ροής μια τεράστια σε όγκο μαζική παραγωγή, αυξάνοντας παράλληλα την παραγωγικότητα της εργασίας τους. Κάθε εργάτης μάλιστα έπρεπε να προσαρμόζει το δικό του ρυθμό στο ρυθμό της ροής της γραμμής συναρμολόγησης, ενώ οι άσκοπες καθυστερήσεις δεν επιτρέπονταν, καθώς επηρέαζαν όλη τη παραγωγική διαδικασία. (Heywood, 2014, p.193).

Μια διαδικασία η οποία στηριζόταν σε μια νέα πολιτική ελέγχου και διαχείρισης της εργασίας, η οποία δημιούργησε ένα νέο μοντέλο κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης και μια νέα ψυχολογία και αισθητική για τον εργαζόμενο. Με λίγα λόγια ένα νέο είδος ορθολογικά οργανωμένης, λαϊκιστικής και μοντερνιστικής κοινωνίας η οποία στηρίχθηκε στην βάση της αισθητικής του μοντερνισμού και “καλλιέργησε” την εμπορευματοποίηση της κουλτούρας.⁷ Κύρια χαρακτηριστικά της η εντατική συσσώρευση μέσω της μαζικής παραγωγής ομοιόμορφων τυποποιημένων προϊόντων, η εντατικοποίηση της εργασίας μέσω του τεχνικού καταμερισμού της,⁸ η δημιουργία εσωτερικών οικονομιών κλίμακας μέσω της κάθετης ολοκλήρωσης της παραγωγής και η μονοπωλιακή της ρύθμιση που επηρέασε την οργάνωση της φορντικής κοινωνίας, την οικονομία της και τις εργασιακές σχέσεις. Πρόκειται για ένα καθεστώς συσσώρευσης η βάση του οποίου στηρίχθηκε στον ενάρετο κύκλο της μαζικής παραγωγής, ο οποίος θα οδηγούσε στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, την αύξηση των μισθών των εργαζομένων κι επομένως στην αύξηση της ζήτησης των καταναλωτικών αγαθών που θα αποτελούσε κίνητρο για την αύξηση της μαζικής παραγωγής και την δημιουργία νέων επενδύσεων και νέων θέσεων εργασίας. (Heywood, 2014, p.193)

Κατά το Lipietz (1986) η δημιουργία αυτού του καθεστώτος θα εξισορροπούσε την παραγωγή με την κατανάλωση, καθώς θα συντελούσε στη σύνδεση των συνθηκών παραγωγής με τις συνθήκες αναπαραγωγής της μισθωτής εργασίας και στη σύνδεση του εν λόγω συστήματος συσσώρευσης με το σχήμα αναπαραγωγής του. Κι αυτό γιατί κατά Storper&Scott ένα καθεστώς συσσώρευσης αποτελεί ένα ιστορικά συγκεκριμένο παραγωγικό μηχανισμό, μέσω του οποίου εξασφαλίζεται η επανεπένδυση και οικειοποίηση του οικονομικού πλεονάσματος που αποτελείται από τον συνδυασμό των παρακάτω στοιχείων: (STORPER & SCOTT, 1989, p.22):

- Μια ομάδα παραγωγικών τεχνικών.
- Ένα συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής.
- Ένα συγκεκριμένο τρόπος οργάνωσης και καταμερισμού εργασίας στις επιχειρήσεις και τις συναλλαγές μεταξύ του.
- Ενός μηχανισμού διανομής του οικονομικού πλεονάσματος

⁷ Η οποία αργότερα κατηγορήθηκε από νεοσυντηρητικούς, όπως τον Daniel Bell ως καταστροφική για το εργασιακό ήθος και για άλλες αρετές του καπιταλισμού.

⁸ Εξειδίκευση

- Μιας διαδικασίας συνολικής ζήτησης (αγορές) (Κουρλιούρος, 2017, p.152).

Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν το καθεστώς συσσώρευσης συνεπάγεται και ένα συγκεκριμένο σύστημα ρυθμίσεων, κανόνων και συμπεριφορών, μέσω του οποίου κατοχυρώθηκε η ορθή λειτουργία και αναπαραγωγή του φορντικού καθεστώτος, το οποίο σχετίστηκε με την προσφορά και την ζήτηση, καθώς και με την διαδικασία παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων και των μέσων παραγωγής τους, που αξιοποίησε η διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου. Πρόκειται δηλαδή για ένα συνολικό τρόπο ζωής και όχι για ένα σύστημα μαζικής παραγωγής, το οποίο εξελίχθηκε σε διεθνή υπόθεση που εξαπλώθηκε άμεσα στις αγορές, καθώς οι ΗΠΑ δρούσαν ως παγκόσμιος τραπεζίτης με αντάλλαγμα το άνοιγμα των κεφαλαιαγορών και των παγκόσμιων αγορών των μεγάλων εταιριών. Υπό αυτές τις συνθήκες ο φορντισμός εξαπλώθηκε άμεσα, αφού το κάθε κράτος στηριζόταν στο δικό του τρόπο διαχείρισης των εργασιακών σχέσεων και στη δική του δημοσιονομική και νομισματική πολιτική, εφαρμόζοντας την δική του στρατηγική πρόνοιας και τις δικές του δημόσιες επενδύσεις. Η κατάσταση των ταξικών σχέσεων επίσης περιόριζε την εσωτερική πολιτική των εν λόγω κρατών, των οποίων όμως η εξωτερική θέση κρινόταν από την θέση που κατείχαν στην ιεραρχία της παγκόσμιας οικονομίας και την συναλλαγματική ισοτιμία του νομίσματός τους συγκριτικά με το δολάριο (Harvey, 2009, p.192).

Έτσι τα οφέλη του Φορντισμού περιορίστηκαν σε ορισμένα κράτη κράτη-έθνη, όπου δηλαδή υπήρξε σταθερή αύξηση της ζήτησης που ευνόησε την αύξηση των επενδύσεων, την οποία ωφέλησαν ακόμη περαιτέρω οι γεωγραφικές ανισότητες και οι συγκεντρώσεις πληθυσμών και δραστηριοτήτων. Οι ανισότητες αυτές συνετέλεσαν στην άμεση εξάπλωση του Φορντισμού, καθώς μεγάλα κύματα μεταναστευτικών ρευμάτων εργατικού δυναμικού μετακινούνταν από τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες και περιφέρειες στα μεγάλα αστικά κέντρα της φορντικής εκβιομηχάνισης. Έτσι δημιουργήθηκε μια άμεση και πολωμένη χώρο-οικονομική ανάπτυξη στα πλαίσια ενός νέου είδους καταναλωτικής κοινωνίας, μέσα στην οποία δημιουργήθηκαν μεγάλες εντάσεις, αφού πολλές φορές τα κριτήρια για την πρόσβαση του εργατικού δυναμικού σε προνομιούχο εργασία ήταν το φύλο, η φυλή και το έθνος. Διαχωρισμός που έγινε αιτία πολλές φορές μεγάλα τμήματα αυτού του δυναμικού να αποκλείονται από την χαρά της μαζικής κατανάλωσης, εφ' όσον δεν συμμετείχαν στη διαδικασία της μαζικής παραγωγής. Δημιουργήθηκαν επομένως κοινωνικές εντάσεις και δυνατά κινήματα των αδικημένων εργατών, τα οποία

“επέβαλαν” την ανάγκη της μονοπωλιακής ρύθμισης μέσω της ισχυρής παρουσίας του κράτους στην κοινωνική και οικονομική ζωή (Harvey, 2009, p.193).

Πρόκειται για το σύγχρονο παρεμβατικό κράτος το οποίο γεννήθηκε κάτω από τις πιέσεις του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά, την κοινωνική αναδιάρθρωση και την αυξανόμενη συγκέντρωση κεφαλαίου. Παράγοντες που οδήγησαν στην αύξηση της γραφειοκρατικοποίησης και την επέκταση των αρμοδιοτήτων του “ρυθμίζοντος, ελέγχοντος και επιτηρούντος” κράτους,⁹ καθώς αποδεικνυόταν όλο και περισσότερο δύσκολο να αφεθεί η διαδικασία της οικονομικής και κοινωνικής αναπαραγωγής στους μηχανισμούς της αγοράς και την αποτελεσματικότητα των αυθόρμητων κοινωνικών δικτύων μόνο. Έτσι η κρατική γραφειοκρατική ρύθμιση αποτέλεσε την βάση της οικονομικής διαδικασίας αλλά και προϋπόθεση για την διατήρηση και διεύθυνση μιας εργασιακής δύναμης, ικανής να ανταπεξέλθει στις ανάγκες των νέων μοντέλων παραγωγής και κατανάλωσης. Χρηματιστικό και βιομηχανικό κεφάλαιο συνδέθηκαν με την διοίκηση του προνοιακού κράτους, συντελώντας στην έκφανση της κοινωνικοποίησης του Φορντισμού, η αποτελεσματικότητα της οποίας στηρίχτηκε, εκτός των άλλων, στην σύμπραξη συμφερόντων που ευνόησαν την πλήρη απασχόληση ενσαρκώνοντας συναφείς μερίδες του κεφαλαίου με μέρη της εργατικής τάξης. (Bonfeld & Holloway, 1993, p.25).

Το κεϋνσιανό κράτος, ως μορφή πολιτικής ρύθμισης, αναπτύχθηκε πάνω σ’ αυτή τη βάση χαρακτηριζόμενο από την κυριαρχία κρατικοποιημένων κομμάτων μαζικής ενσωμάτωσης και κορπορατιστικά δεσμευμένων με τον κρατικό μηχανισμό εργατικών συνδικάτων, συντελώντας με τον τρόπο αυτό στην παραγωγική συναίνεση, την ανάπτυξη και την πρόοδο. Η ιδεολογική του βάση δεσμεύει από κοινού τις συναφείς πολιτικές οργανώσεις θεσμοποιώντας ένα ισχυρό καρτέλ συμφερόντων που βασίστηκαν στον εκσυγχρονισμό, την εργασιακή πειθαρχία, την εξατομίκευση, τον καταναλωτισμό, την κοινωνική μεταρρύθμιση και τον εξισωτισμό, ως κυρίαρχες κανονιστικές αξίες που συγκρότησαν την οικονομικό-πολιτική ηγεμονική δομή του φορντισμού. Πολλές φορές μάλιστα πάσχιζε να συγκρατήσει τις διάφορες διακυμάνσεις της οικονομίας, χρησιμοποιώντας νομισματικές και δημοσιονομικές πολιτικές στα πλαίσια ανάπτυξης της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης μέσω επενδύσεων και της σταθερής αύξησης, την οποία εγγυόταν η δύναμη των μεγάλων

---

⁹ Κράτος ασφάλειας: Hirsch 1980

εταιρειών. Εκείνων που ανέλαβαν, εκτός των άλλων, να κάνουν μαζικές επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο, η ισχυρή συγκέντρωση του οποίου ευνόησε την βαριά βιομηχανία και την ανάπτυξη ηγετικών κλάδων (Bonefeld & Holloway, 1993, pp.28-29).

Έτσι εμφανίστηκαν μεγάλες καθετοποιημένες επιχειρήσεις, ως ατμομηχανές της ανάπτυξης που ενδυνάμωσαν την παρουσία τους στο χώρο, εξασφαλίζοντας σταθερή αύξηση των επενδύσεων, ενίσχυση της παραγωγικότητας και άνθιση της οικονομικής ανάπτυξης, προσφέροντας έτσι άνοδο του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων και μια σταθερή βάση για τα κέρδη του κεφαλαίου. Βασικοί κλάδοι της βαριάς βιομηχανίας κεφαλαιουχικού εξοπλισμού αναδείχθηκαν οι επιχειρήσεις σιδήρου και χάλυβα, οι επιχειρήσεις μεταλλικών προϊόντων, μηχανημάτων, μεταφορικών μέσων, πετροχημικών και άλλες, καθώς και κατασκευαστικές βιομηχανίες, όπως και οι επιχειρήσεις διαρκών καταναλωτικών αγαθών που αφορούσαν την παραγωγή αυτοκινήτων, ηλεκτρικών συσκευών, ένδυσης, διατροφής και άλλες.

Κατά τις 2 πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες μάλιστα οι κλάδοι αυτοί παρουσίασαν:

- Υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και συμβολής στο ΑΕΠ
- Υψηλούς ρυθμούς επένδυσης και δημιουργίας θέσεων εργασίας.
- Υψηλούς εξαγωγικούς δείκτες.
- Ικανοποιητικά επίπεδα εργατικών απολαβών.
- Υψηλό επίπεδο γεωγραφικής συγκέντρωσης σε μεγάλες πόλεις, οι οποίες αναδείχθηκαν σε βιομηχανικά κέντρα με μεγάλη οικονομική ανάπτυξη.
- Υψηλό αριθμό μεταναστών εργατών, οι οποίοι μετανάστευσαν από τις αγροτικές χώρες της Ν. Ευρώπης στα μεγάλα αστικά -βιομηχανικά κέντρα της Κεντρικής και Βόρειας, αναζητώντας καλύτερη τύχη. (Κουρλιούρος, 2017, pp.227-28)

1.3. ΦΟΡΝΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΚΕΥΝΣΙΑΝΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ

Η φορντική κοινωνία στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό από την παρέμβαση κρατών πρόνοιας, ο μεσολαβητικός ρόλος των οποίων έγινε μέσω συντονιστικών και αναδιανεμητικών πολιτικών, όπως ήδη προαναφέραμε, διασφαλίζοντας την πρέπουσα συνοχή και σταθερότητα των κοινωνικών σχέσεων του καπιταλιστικού συστήματος.

Η θεωρητική βάση νομιμοποίησης αυτών των παρεμβατικών πολιτικών ήταν ο λεγόμενος Κεϋνσιανισμός, οποίος εμφανίστηκε ως μια πολιτική φιλοσοφία και μακροοικονομική θεωρία που πήρε το όνομά της από τον άγγλο οικονομολόγο John Maynard Keynes.

Ο Φορντισμός συνδέθηκε στενά με τον Κεϋνσιανισμό, ενώ παράλληλα ο καπιταλισμός συνέχισε την επεκτατική του δυναμική φέρνοντας “στα χωρικά του ύδατα” πολλά έθνη που δεν ήταν αποικιοκρατούμενα. Συμβολή η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία του νέου γεωγραφικού πλαισίου του Φορντισμού που ήταν: α) η ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων, οι οποίες αποτέλεσαν τους βασικούς πόλους έλξης του εργατικού δυναμικού, των βιομηχανικών επενδύσεων, των υπηρεσιών, της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας και β) την κατά τόπους διεύρυνση και βελτίωση των συνθηκών εργασίας του εργατικού δυναμικού, μέσω της παροχής κρατικών υπηρεσιών, που έδωσε κίνητρα παραγωγικών επενδύσεων στους φορντικούς κλάδους (Κουρλιούρος, 2017, p.145).

Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν, ο Φορντισμός μπορεί να θεωρηθεί ως η “χρυσή φάση” στην ιστορία του Καπιταλισμού,¹⁰ καθώς υποστήριξε την μαζική παραγωγή τυποποιημένων αγαθών για την ικανοποίηση καταναλωτικών αναγκών, παρέχοντας το υλικό πλαίσιο της μεταπολεμικής κοινωνίας της ευημερίας.¹¹ Για τον σκοπό αυτό μάλιστα εφαρμόστηκαν κοινωνικές πολιτικές από μέρους του κράτους για μείωση των εντάσεων, τακτική που εκτός των άλλων αποσκοπούσε στην μείωση των αντιθέσεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας προκειμένου να διασφαλιστεί η εύρυθμη συσσώρευση του κεφαλαίου και η διασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης. Η κοινωνική πολιτική που το κράτος εφάρμοσε ήταν:

- Κοινωνικές παροχές για τους εργαζόμενους: (όπως κατοικία, ιατρική περίθαλψη, πρόνοια)
- Ρυθμίσεις νομοθετικές που αφορούσαν την εργασιακή και προσωπική ασφάλεια των πολιτών καθώς και ρυθμίσεις που αφορούσαν τα εργασιακά και συνδικαλιστικά τους δικαιώματα.

---

¹⁰ Castells 1966

¹¹ Ο περιγραφικός αυτός όρος δεν υποδηλώνει ότι η φορντική εκβιομηχάνιση κατήργησε την εκμετάλλευση της εργασίας από το κεφάλαιο, τις κοινωνικές αντιθέσεις, την φτώχεια και την ανεργία. Δηλώνει ότι οι πολιτικές πλήρους απασχόλησης κατά την Φορντική φάση εκβιομηχάνισης παρείχαν σ’ ένα μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης ένα καλό εισόδημα, σε αντίθεση με την σημερινή εποχή της μεταφορντικής ευελιξίας που ένα πολύ μεγάλο μέρος του εργατικού κόσμου εργάζεται υπό καθεστώς ανασφάλειας, ρίσκου και αβεβαιότητας. (Reimer 1997, Sennett 2000)(Οικ. γεωγ. 144)

- Εκπαίδευση και εφαρμογή άλλων πολιτικών μετάδοσης γνώσεων στους εργαζόμενους.
- Μακροοικονομικές ρυθμίσεις, όπως λ.χ φορολογικές ελαφρύνσεις στους χαμηλόμισθους, στηρίζοντας έτσι τον εργαζόμενο στην καθημερινότητά του.
- Άλλες πολιτικές και ανακατατάξεις προς αντιμετώπιση των ταξικών ανισοτήτων των πολιτών με στόχο την εξάλειψη συγκρούσεων λόγω της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Στα πλαίσια αυτού του τρόπου κοινωνικής ρύθμισης, δημιουργήθηκε επίσης και ένα σύστημα άτυπων ρυθμίσεων, το οποίο αφορούσε την εύρυθμη λειτουργία της αναπαραγωγής του καθεστώτος συσσώρευσης που συμπεριλάμβανε κώδικες πρακτικής δράσης των εργαζομένων στην εργασία τους αλλά και στην προσωπική τους ζωή. Κι αυτό γιατί η εργασιακή πειθαρχία δεν ήταν υπόθεση που αρκούσαν μόνο στην τήρηση του ωραρίου και την πειθαρχία υπό τον κίνδυνο της απόλυσης, αλλά απόρροια ιδεολογικού εξαναγκασμού που διαμόρφωσε αξίες προσαρμοσμένες στις ανάγκες της μαζικής παραγωγής (Κουρλιούρος, 2017, p.152).

Για την εξασφάλιση μάλιστα της ομαλής λειτουργίας αυτού του συστήματος, υιοθετήθηκαν και μέτρα οικονομικής πολιτικής εμπνευσμένα από τις αρχές του Κεϋνσιανισμού και τα οποία σκοπό είχαν την εξάλειψη των υφεσιακών καταστάσεων και την έλλειψη ανεργίας, που αντιμετωπίστηκαν μέσω δημοσίων δαπανών και επιδοτούμενη κατανάλωση. Παράλληλα δε υιοθετήθηκαν και μέτρα για την διατήρηση της εργασιακής ηρεμίας και ειρήνης, μέσω της παροχής επιδομάτων πρόνοιας, στέγης, ανεργίας, κ.α, όπως ήδη προαναφέραμε, ως στοιχεία του Φορντικού καθεστώτος συσσώρευσης το οποίο συνδέθηκε με τον Κεϋνσιανό τρόπο κοινωνικής ρύθμισης, έχοντας τα εξής βασικά χαρακτηριστικά:

- Σε επίπεδο παραγωγής και κατανάλωσης: Οι επιχειρήσεις μαζικής παραγωγής τυποποιημένων προϊόντων, χαρακτηρίστηκαν από συνεχή ροή στην παραγωγική τους διαδικασία και τον αυτοματισμό αυτής, αυξάνοντας έτσι τον όγκο παραγωγής και της παραγωγικής εργασίας προκειμένου να καλυφθούν όλες οι ανάγκες ζήτησης. Επιπλέον η χρήση βαρειού μηχανολογικού εξοπλισμού, οδήγησε στη δημιουργία εσωτερικών οικονομιών κλίμακας, έτσι ώστε οι εν λόγω επιχειρήσεις να μπορούν να χαμηλώνουν το κόστος των προϊόντων τους, προλαμβάνοντας την ζήτηση και αυξάνοντας τη μαζική παραγωγή των τυποποιημένων προϊόντων τους. Έτσι δημιουργήθηκαν μεγάλα αποθέματα αυτών προς πώληση σε κάθε περίπτωση (σύστημα JIC -Just in

Case), καθώς το μέγεθος αυτών των επιχειρήσεων ήταν μεγάλο, όπως και οι ωθήσεις για αύξηση παραγωγής.

- Σε ενδοεργοστασιακό επίπεδο. Λόγω της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, αυξήθηκαν οι μισθοί και τα ημερομίσθια των εργαζομένων – και μέσω της παρέμβασης των συνδικάτων- με συνέπεια την αύξηση των καταναλωτικών εξόδων των εργαζομένων. Ωστόσο, οι τεχνολογίες παραγωγής παρέμειναν στάσιμες καθώς η τυποποίηση των εκροών περιόρισε την προσωπική πρωτοβουλία και την εφευρετικότητα των εργαζομένων, με αποτέλεσμα αυτοί να έχουν το ρόλο παθητικού εξαρτήματος (ή γραναζιού) στη διαδικασία της παραγωγής.
- Σε επίπεδο εργασιακών σχέσεων: Ως προς αυτό το επίπεδο κυριάρχησαν οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας και η οκτάωρη τυπική εργασία, κυρίως η ανδρική, ενώ σε κλάδους όπως της κλωστοϋφαντουργίας και της παραδοσιακής φορεσιάς, κυριάρχησε η γυναικεία παρουσία, λόγω της δεξιοτεχνίας και ευλυγισίας των χεριών τους. Τις εργασιακές σχέσεις συντονίζουν δε από κοινού η συνεργασία μεταξύ κράτους, εργοδοτών και συνδικάτων, εξασφαλίζοντας παράλληλα με τα δικαιώματά τους και πολλές διευκολύνσεις σ' αυτούς, όπως σχετικά εξασφαλισμένη απασχόληση και κατοχύρωση συνδικαλιστικών δικαιωμάτων. Όλα τα παραπάνω οδήγησαν σε αυξημένη διαπραγματευτική δύναμη των εργαζομένων έναντι του κεφαλαίου.
- Σε διεθνές επίπεδο: Σε διεθνές επίπεδο η εξάπλωση του Φορντισμού επετεύχθη κυρίως μέσω των αμερικανικών επενδύσεων, τις οποίες ευνόησε η αμερικανική πολιτική ηγεσία μέσω του εμπορίου και του σχεδίου Μάρσαλ, που αποτέλεσε το μέσο επέκτασης της επιρροής των ΗΠΑ στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες αμέσως μετά τη λήξη του Β Παγκόσμιου Πολέμου. Άλλωστε οι Η.Π.Α, λόγω της στρατιωτικής τους κυριαρχίας και κυρίως λόγω της οικονομικής τους δύναμης, δρούσαν ως παγκόσμιος τραπεζίτης με αντάλλαγμα το άνοιγμα των παγκόσμιων εμπορευμάτων και των κεφαλαιαγορών στη δύναμη των μεγάλων εταιριών, καθώς οι αμερικανοί επενδυτές είχαν κατανοήσει στην πράξη “ότι η συσσώρευση κεφαλαίου έχει όρια αν περιοριστεί μόνο σε εθνικές αγορές.”¹² (Κουρλιούρος, 2017, pp.153-56).

---

¹² Ανάλυση την οποία έναν αιώνα πριν είχα κάνει η Rosa Luxemburg (Luxemburg 1970)

Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν η σύνδεση του φορντισμού και του κεϋνσιανής κρατικής διοίκησης διετελέσθη μέσω μιας αυστηρής λειτουργικής αισθητικής που βασίστηκε στον ορθολογισμό, καθώς η ικανότητα του κράτους να παρέχει συλλογικά αγαθά εξαρτιόταν από τον ρυθμό παραγωγικότητας των εταιριών. Η δύναμή τους ισχυροποίησε την επικράτηση των δυνάμεων του κεφαλαίου, έναντι του ριζοσπαστικού εργατικού κινήματος εδραιώνοντας τον έλεγχο της εργασίας από το κεφάλαιο και την κοινωνική υπεροχή της βιομηχανικής αστικής τάξης. Κατάσταση η οποία συνετέλεσε στην σημαντικότερη αναδιορθωτική στρατηγική του καπιταλιστικού συστήματος, η οποία έγινε μέσω των παρακάτω προσαρμογών: (Harvey, 2009, p.193).

- Της δημιουργίας ενός κοινωνικού συμβολαίου μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, το οποίο σταθεροποίησε τα δικαιώματα των εργαζομένων και τις απολαβές τους οδηγώντας στην αύξηση των κερδών του κεφαλαίου, μέσω της αύξησης της παραγωγής και κατανάλωσης .
  - Την εντεινόμενη παρέμβαση του κράτους, η οποία εμφανίστηκε: α) μέσω κοινωνικών ρυθμίσεων, κινήτρων, επενδύσεων και υποδομών βιομηχανικής ανάπτυξης β) μέσω κρατικοποιήσεων των επιχειρήσεων κομβικής σημασίας γ) μέσω χωροταξικού σχεδιασμού και προγραμμάτων πολεοδομίας προς μείωση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων στο χώρο και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των εργαζομένων στα αστικά-βιομηχανικά κέντρα δ) μέσω δημοσίων επενδύσεων κοινωνικών υποδομών και ε) μέσω της εξασφάλισης της εργασιακής ηρεμίας, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την συσσώρευση του κεφαλαίου.
  - Τον έλεγχο της παγκόσμιας οικονομίας, υπό τον έλεγχο του Διεθνούς νομισματικού ταμείου και της ηγεμονίας των ΗΠΑ. Βασίστηκε στην συμφωνία Bretton-Woods το 1944, η οποία ανέδειξε το δολάριο ως διεθνές νόμισμα και την αναγνώριση της οικονομικής υπεροχής των ΗΠΑ έναντι των άλλων καπιταλιστικών κοινωνιών, με αποτέλεσμα τον έλεγχο της παγκόσμιας οικονομίας από τα μεγάλα χρηματιστηριακά κέντρα των ΗΠΑ (Κουρλιούρος, 2017, p.160).
-

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΦΟΡΝΤΙΣΜΟΥ-ΚΕΥΝΣΙΑΝΙΣΜΟΥ

2.1. ΑΙΤΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, άρχισαν να παρουσιάζονται τα πρώτα σημάδια προβλημάτων στο εσωτερικό του φορντικού συστήματος, καθώς η οικονομική άνθηση της Ιαπωνίας και της Δυτικής Ευρώπης είχε ολοκληρωθεί. Οι εσωτερικές αγορές είχαν πλέον κορεστεί και έπρεπε να δρομολογηθεί η δημιουργία εξαγωγικών αγορών για την πλεονάζουσα παραγωγή αυτών, κατάσταση η οποία επέβαλε την απομάκρυνση εργατικού δυναμικού από την βιομηχανική παραγωγή. Κι όλα αυτά σε μια εποχή που στις ΗΠΑ, η φθίνουσα παραγωγή και η κερδοφορία των εταιριών σηματοδότησε την έναρξη δημοσιονομικού προβλήματος, παρόλο που η μείωση της επαρκούς ζήτησης αντισταθμίστηκε από τον πόλεμο κατά της φτώχειας και τον πόλεμο του Βιετνάμ. Πρόβλημα το οποίο θα αντιμετωπιζόταν μόνο με την επιτάχυνση της αύξησης του πληθωρισμού, μέσω όμως του οποίου θα κινδύνευε η αξία του δολαρίου ως σταθερό, διεθνές αποθεματικό νόμισμα (Harvey, 2009, p.192).

Η μειωμένη δύναμη των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, ως προς την ρύθμιση του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος, άρχισε ήδη να διαγράφεται μέσω της πιστωτικής συρρίκνωσης τους 1966-1967 και του σχηματισμού της αγοράς των ευρωδολαρίων, την ίδια στιγμή που σε πολλές χώρες του τρίτου κόσμου, άρχισαν να εφαρμόζονται πολιτικές υποκατάστασης των εισαγωγών, φέρνοντας ένα κύμα ανταγωνισμού με την φορντική εκβιομηχάνιση. Η μετατόπιση των πολυεθνικών μάλιστα, στην εκτός χώρας παραγωγή (off-shore)¹³ δυνάμωσε αυτό το κύμα, καθώς στις χώρες αυτές το κοινωνικό συμβόλαιο ήταν ανύπαρκτο για τους εργάτες, ενώ παράλληλα αυξήθηκε και το κύμα του διεθνούς ανταγωνισμού καθώς η Ιαπωνία, η δυτική Ευρώπη, αλλά και άλλες χώρες οι οποίες είχαν εκβιομηχανιστεί πρόσφατα, αμφισβήτησαν την ηγεμονία των ΗΠΑ ως προς την φορντική της κυριαρχία (Harvey, 2009, p.197).

---

¹³ Ιδιαίτερα στην Νοτιοανατολική Ασία

Η εν λόγω κατάσταση μάλιστα το 1970 έγινε αιτία διάλυσης της συμφωνίας του Μπρέτον Γουντς,¹⁴ καθώς η διεθνής εμπιστοσύνη για το δολάριο κλονίστηκε, κάνοντας ακόμη πιο εμφανή τα σημάδια της κρίσης του Φορντισμού, η οποία χαρακτηρίστηκε από ανισορροπίες και δυσκολίες στα επίπεδα οργάνωσης, αλλά και από άλλα προβλήματα που προέκυψαν από την ακαμψία των μακροπρόθεσμων και μεγάλης κλίμακας επενδύσεων κεφαλαίου στα συστήματα μαζικής παραγωγής. Χαρακτηρίστηκε επίσης από ακαμψία στην αγορά εργασίας, στις συμβάσεις εργασίας και στην κατανομή του εργατικού δυναμικού, δυσκολεύοντας την άσκηση δομικής πολιτικής του σύγχρονου παρεμβατικού κράτους, το οποίο υπεράσπιζε τις σύγχρονες κοινωνικό- τεχνολογικές διαδικασίες του εκσυγχρονισμού. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία διετελέσθη η διαρθρωτική κρίση του φορντικού καθεστώτος συσσώρευσης και του Κεϋνσιανού τρόπου κοινωνικής ρύθμισης, οδηγώντας στη μετάβαση σε ένα νέο καθεστώς (Bonfeld & Holloway, 1993, p.32). Ως δεδομένα της κρίσης θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την επιβράδυνση των ρυθμών αύξησης των μακροοικονομικών μεγεθών, την οποία προκάλεσε η πτώση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος,¹⁵ τη στασιμότητα της ζήτησης των προϊόντων, την μείωση της παραγωγικότητας αλλά και την οικονομική στασιμότητα που οδήγησε στην ανεργία και στην αύξηση του ανταγωνισμού στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες.

Στα ως άνω προβλήματα προστέθηκαν και άλλες πρόσθετες δυσκολίες στον τρόπο παραγωγής σύνθετων προϊόντων, ως προς τον συγχρονισμό και συντονισμό μορφοποίησής τους, ενέργεια η οποία έγινε ακόμη πιο δύσκολη λόγω της επέκτασης της παραγωγικής διαδικασίας και σε άλλα γεωγραφικά μέρη. Επιπλέον στην ήδη φορτισμένη κατάσταση έρχεται να προστεθεί η αντίδραση των εργαζομένων στον απόλυτα πειθαρχημένο και αυταρχικό τρόπο εργασίας που επέβαλε ο απόλυτος συντονισμός των άκαμπτων γραμμών της μαζικής παραγωγής, αλλά και οι φορντικού τύπου μισθολογικές διαπραγματεύσεις, οι οποίες αφορούσαν ορισμένους τομείς της οικονομίας και συγκεκριμένα κράτη - έθνη. Έτσι σε ορισμένα από αυτά, οι εργαζόμενοι προσδέθηκαν σε ένα καθεστώς εκμετάλλευσης της εργασίας, ενώ σε άλλα οι συλλογικές συμβάσεις δεν ίσχυαν για όλους τους κλάδους και για όλους τους

---

¹⁴ Πρόκειται για την καθιέρωση ενός διεθνούς οικονομικού συστήματος το οποίο προσπάθησε να αντιμετωπίσει την νομισματική αστάθεια, η οποία είχε πλήξει την διεθνή οικονομική κοινότητα κατά τον μεσοπόλεμο. Βάση του συστήματος ήταν ο χρυσός, η χρήση του οποίου ήταν σημαντική για να μην χαθεί η εμπιστοσύνη στο δολάριο

¹⁵ Ως αποτέλεσμα του κορεσμού της αγοράς από ορισμένα αγαθά λόγω του μεγάλου όγκου εξαγωγών τους

εργαζόμενους. Το αποτέλεσμα ήταν επομένως οι εργαζόμενοι να μην έχουν τις ίδιες απολαβές και τις ίδιες ευκολίες πρόσβασης στο σύστημα μαζικής κατανάλωσης καθώς μεγάλα τμήματα του εργατικού δυναμικού δεν είχαν πρόσβαση στο σύστημα μαζικής παραγωγής, η επέκταση της οποίας οδήγησε στην επέκταση των παραγωγικών και χρηματοδοτικών ροών διεθνώς. Εξέλιξη η οποία είχε ως αποτέλεσμα την παγκοσμιοποίηση του οικονομικού συστήματος και την αλληλεξάρτηση των διαφόρων εθνικών οικονομιών, η οποία περιόρισε σημαντικά την πρωτοβουλία των εθνικών κυβερνήσεων και το δικαίωμά τους να καθορίζουν την οικονομική πολιτική του κρατών τους μέσω της δικής τους πολιτικής (Λυμπεράκη & Μουρίκη, 1996, p.36).

Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν είναι εμφανές ότι η διαρθρωτική κρίση του φορντισμού συντελέστη καθώς τα βασικά χαρακτηριστικά του φορντικού συστήματος, τα οποία λειτούργησαν ως μοχλοί ανάπτυξης και διευκόλυνσης της συσσώρευσης κεφαλαίου στηρίζοντας την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος, κατέληξαν να είναι εμπόδιο στην εύρυθμη λειτουργία του, αφού ο εξελικτικός χαρακτήρας τους εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους γι' αυτήν. Οι βασικές αδυναμίες του φορντικού συστήματος λοιπόν επέφεραν και τα προβλήματα που αυτό δημιούργησε και τα οποία εντοπίζονται:

α) Στην μαζική παραγωγή, η οποία οδήγησε σε ακαμψίες της αδυναμίας διαφοροποίησης των προϊόντων που απαιτούσαν οι σύγχρονες καταναλωτικές αγορές.

β) Στην αδυναμία ικανοποίησης των νέων καταναλωτικών προτύπων, λόγω της ζήτησης εξειδικευμένων μη τυποποιημένων προϊόντων.

γ) Στο σύστημα διαχείρισης τυποποιημένων προϊόντων της μαζικής παραγωγής (σύστημα JIC), το οποίο δημιούργησε υψηλά κόστη διαχείρισης των αποθεμάτων και των υλικών εισροών με αποτέλεσμα την μείωση των κερδών του κεφαλαίου.

δ) Στην μεγέθυνση της κλίμακας παραγωγής προς επίτευξη εσωτερικών οικονομιών, η οποία απαιτούσε αυξημένες εισροές ενεργειακών πόρων και υψηλά κόστη παραγωγής, κατάσταση η οποία σε συνδυασμό με τις αυξήσεις των τιμών πετρελαίου που επέβαλαν οι πετρελαιοπαραγωγές χώρες του OPEC, αύξησε κατακόρυφα τα κόστη παραγωγής των περισσότερων βιομηχανικών κλάδων.

ε) Στην κάθετη ιεραρχική-γραφειοκρατική οργάνωση των βιομηχανιών του φορντικού συστήματος, η οποία προκάλεσε την οργανωτική ακαμψία των

επιχειρήσεων, δηλαδή την αδυναμία προσαρμογής τους στις νέες απαιτήσεις της ζήτησης διαφοροποιημένων προϊόντων.

στ) Στον μονολειτουργικό, αφοσιωμένο μηχανολογικό εξοπλισμό της φορντικής βιομηχανίας, ο οποίος ερχόταν σε αντίθεση με τις νέες τεχνολογικά προηγμένες μεθόδους παραγωγής, όπως τον πολυλειτουργικό προγραμματιζόμενο εξοπλισμό και

ζ) Στον μαζικό εργατικό συνδικαλισμό που εκφράστηκε μέσω κινητοποιήσεων για βελτίωση των όρων εργασίας, της μείωσης του εργάσιμου χρόνου και της αύξησης μισθών, ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα ισχυρές καθοδικές πιέσεις στα ποσοστά κέρδους των επιχειρήσεων (Κουρλιούρος, 2017, p.310).

2.2. ΚΛΑΔΟΙ ΣΕ ΥΦΕΣΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΙ ΥΦΕΣΗΣ ΜΕΤΑΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Έτσι επήλθε η κρίση του παρεμβατικού κράτους πρόνοιας, το οποίο κάτω από την πίεση της μείωσης της παραγωγικότητας και της αύξησης του ανταγωνισμού άρχισε να κλονίζεται, καθώς έπρεπε να αυξήσει τις κοινωνικές του δαπάνες. Δημιουργήθηκε αδιέξοδος στην σχέση μεταξύ οικονομίας και κοινωνικής προσδοκίας, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τις κοινωνικές εντάσεις, τις εξεγέρσεις των εργαζομένων για θέματα κοινωνικών απολαβών τους και την δυσαρμονία μεταξύ κράτους και εργαζομένων, αφού το κράτος αντιπροσώπευε ένα διοικητικό - βιομηχανικό σύμπλεγμα που στήριζε πολιτικές τεχνολογικής ανάπτυξης και ανάπτυξης υποδομής, με σκοπό την εξασφάλιση της αξιοποίησης κεφαλαίου σε διεθνές επίπεδο. Λόγοι που δεν ευνόησαν το παρεμβατικό κράτος να μπορεί να γίνει αρωγός της κρίσης, καθώς υπήρξε άμεση σύνδεση μεταξύ του κρατικού μηχανισμού και των εταιρειών, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη δικτύων έρευνας και τεχνολογίας και την αύξηση της κρατικής χρηματοδότησης προς όφελος των βιομηχανιών. Ενέργεια η οποία προήλθε από την πίεση της παγκόσμιας αγοράς για καινοτομίες προς συμφέρον των συγκεντροποιημένων κεφαλαίων και η οποία συνετέλεσε στη δημιουργία ενός κρατικο-μονοπωλιακού πλέγματος και στην κατασπατάληση των πόρων του δημοσίου, προς όφελος της μεγάλης βιομηχανίας (Λυμπεράκη & Μουρίκη, 1996, p.31).

Η εξέλιξη αυτή στάθηκε εμπόδιο στην ικανότητα του κράτους να διατηρήσει σταθερή την οικονομία και δημιούργησε ένα μεγάλο πληθωριστικό κύμα, προς

όφελος των επενδυμένων συμφερόντων, το οποίο έφερε αστάθεια στις παγκόσμιες αγορές, αφού ο καπιταλιστικός κόσμος κατακλύστηκε με πλεονάζοντα κεφάλαια τη στιγμή που οι παραγωγικοί διέξοδοι για επενδύσεις ήταν ελάχιστες. Η αστάθεια αυτή έφερε στο προσκήνιο την ανάγκη μιας ορθολογικής οργάνωσης και αναδιάρθρωσης καθώς πολλές εταιρείες, οι οποίες άρχισαν να παρουσιάζουν πλεόνασμα αχρησιμοποίητων εγκαταστάσεων και εξοπλισμού, έστρεψαν το βλέμμα τους στην δημιουργία παραρτημάτων τους σε τρίτες χώρες, όπου τα εργατικά χέρια θα ήταν φθηνότερα και ο έλεγχος των εργατών πιο εύκολος, όπως και η επιβίωσή τους. (Harvey, 2009, p.203).

Πρόκειται για αναζήτηση νέων επενδυτικών ευκαιριών, η οποία σύντομα επεκτάθηκε στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες, λόγω της ταξικής διάρθρωσης αυτών,¹⁶ ως επιθυμία που συνοδευόταν από την ανάγκη της ζήτησης για ποικιλία, μοναδικότητα και ιδιαιτερότητα στα προϊόντα και τις υπηρεσίες, καθώς και την αναζήτηση καλύτερης ποιότητας σε μία εποχή που είναι διάχυτη η αισθητική της μεταμοντέρνας κουλτούρας (Λυμπεράκη & Μουρίκη, 1996, pp.36-37). Η ανάγκη για δημιουργία ενός νέου τρόπου συσσώρευσης και ταξικής κυριαρχίας επικρατεί, σηματοδοτώντας την ανάπτυξη ενός νέου συσχετιζόμενου τρόπου ρύθμισης που είναι γνωστός ως μεταφορντισμός. Είναι η περίοδος που περικλείει νέες πολιτικές και νέα προγράμματα, τα οποία έχουν ως επίκεντρο την αναδιάρθρωση της οικονομίας, ιδιαίτερα σε περιοχές που βίωσαν περισσότερο την κρίση, η οποία εκδηλώθηκε άμεσα:

- Ανάλογα με τον κλάδο παραγωγής (περισσότερο έντονα επλήγησαν οι κλάδοι της βαριάς βιομηχανίας)
- Ανάλογα με το μέγεθος της κάθε επιχείρησης (περισσότερο επλήγησαν οι μεγάλες καθετοποιημένες επιχειρήσεις της μαζικής παραγωγής)
- Ανάλογα με την γεωγραφική περιοχή (περισσότερο επλήγησαν οι κεντρικές βιομηχανικές πόλεις και μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα)
- Ανάλογα με το είδος εργασίας (περισσότερο επλήγη η ανειδίκευτη ή μισοειδικευμένη εργασία, οι εργάτες της οποίας ονομάστηκαν εργάτες των “μπλε κολάρων”)¹⁷ (Κουρλιούρος, 2017, p.229). Έτσι λοιπόν επήλθε:

¹⁶ Αύξηση των εργαζομένων στις υπηρεσίες, κατακερματισμός εργασίας και συμμετοχή διαφορετικών ομάδων των πληθυσμού σε αυτή.

¹⁷ Dicken1999:433

- Το κλείσιμο των μεγάλων καθετοποιημένων εργοστασίων μαζικής παραγωγής και η μετατόπιση κεφαλαίων από την βιομηχανία σε άλλους τομείς πιο προσοδοφόρους, όπως οι υπηρεσίες.
- Η έλευση του τεχνολογικού εξορθολογισμού και η υποκατάσταση του εργατικού δυναμικού από μηχανολογικό εξοπλισμό νέας τεχνολογίας.
- Η παραγωγική αποκέντρωση που κατάργησε τις γραμμές παραγωγής στα παλιά κέντρα της φορντικής εκβιομηχάνισης και η μετεγκατάστασή τους σε άλλες περιφερειακές περιοχές με φθηνότερο εργατικό δυναμικό.

Οι πιο πάνω μορφές αποδεικνύουν ότι το κόστος της φορντικής κρίσης το πλήρωσαν οι εργαζόμενοι και όχι το κεφάλαιο και πως η ανισορροπία στα εθνικά ισοζύγια πληρωμών¹⁸ έπληξε την εθνική οικονομία, αφού κατέστησε αδύνατη την αύξηση της καταναλωτικής ζήτησης και έθεσε στο περιθώριο τα εργαλεία της δημοσιονομικής πολιτικής. Αποδεικνύουν ακόμα πως τελικά το μεταπολεμικό κοινωνικό συμβόλαιο μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας δεν ήταν προς όφελος της εργασίας και πως ο μεσολαβητικός και προνοιακός ρόλος του κράτους “πάγωσε” όταν θίχτηκαν τα συμφέροντα του κεφαλαίου. Αποδεικνύουν επίσης ότι στον καπιταλισμό οι σχέσεις κεφαλαίου και εργασίας είναι ανταγωνιστικές και άνισες και πως η μείωση της βιομηχανικής απασχόλησης στις αναπτυγμένες χώρες, η οποία προκλήθηκε λόγω της φορντικής κρίσης, δεν επηρέασε το ίδιο όλους τους κλάδους, τις ομάδες εργαζομένων και τις γεωγραφικές περιοχές: έπληξε περισσότερο τους νέους, τις γυναίκες, τους ανειδίκευτους εργάτες και τους μετανάστες, ενώ σε γεωγραφικό επίπεδο εκδηλώθηκε άνισα και επιλεκτικά καθώς οι μητροπολιτικές περιφέρειες επλήγησαν πολύ περισσότερο από τις μη μητροπολιτικές¹⁹ (Κουρλιούρος, 2017, p.229).

Ως παράδειγμα θα αναφέρουμε την μητροπολιτική πόλη του Λονδίνου η οποία έχασε κατά την χρονική περίοδο 1962-1982 το 60% της μεταποιητικής της απασχόλησης, αλλά και τα κέντρα των πόλεων των ΗΠΑ, που κατά την δεκαετία του 1970 έχασαν θέσεις μεταποιητικής απασχόλησης με ρυθμούς πολύ πιο γρήγορους απ ό τι τα προάστια. Μεταβολή η οποία οδήγησε στην αυξημένη ανεργία και στην

¹⁸ Το ισοζύγιο πληρωμών αφορά έναν συγκεκριμένο λογαριασμό στον οποίο καταγράφεται η εξελικτική πορεία και το ύψος των οικονομικών συναλλαγών που έχει μια χώρα με τις άλλες χώρες του κόσμου.

¹⁹ Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Watts κατά την δεκαετία 1969-1978 οι μεγάλες μητροπολιτικές πόλεις των ΗΠΑ παρουσίασαν πολύ μεγαλύτερη μείωση μεταποιητικής απασχόλησης συγκριτικά με τις μικρότερες (Watson, 2005, pp.6-7).

αστάθεια των μαζικών αγορών, λόγω αδυναμίας προσαρμογής τους στις αλλαγές της ζήτησης, καθώς και στην μείωση των ρυθμών ανάπτυξης της παραγωγής που είχε ως αποτέλεσμα την πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους. Οι κλάδοι που παρουσίασαν την μεγαλύτερη ύφεση ήταν οι κλάδοι της βαριάς βιομηχανίας, οι οποίοι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην μεταπολεμική ανάπτυξη της μαζικής παραγωγής του φορντικού συστήματος: Χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε τη χαλυβουργία, κλωστοϋφαντουργία, πετροχημικά προϊόντα και ναυπηγική βιομηχανία, την αυτοκινητοβιομηχανία και άλλους κλάδους καταναλωτικών αγαθών. (Κουρλιούρος, 2017, p.230).

Η μεταβολή της μεταποιητικής απασχόλησης δημιούργησε μια σειρά θετικών αλλά και αρνητικών παραγόντων της βιομηχανικής κινητικότητας, τις οποίες θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε ως εξής:

1. Αρνητικές επιδράσεις: Το κλείσιμο μονάδων που επηρέασε όχι μόνο την μετεγκατάσταση αυτών σε άλλες περιοχές, αλλά και την επιτόπια συρρίκνωση όσων ήδη υπήρχαν, μέσω της κατάργησης των γραμμών παραγωγής, της αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων και των απολύσεων του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού.
2. Θετικές επιδράσεις: Την δημιουργία νέων μονάδων, στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν και όσες προσέρχονταν λόγω μετεγκατάστασης από άλλες περιοχές καθώς και την επέκταση όσων ήδη προϋπήρχαν.

Οι ως άνω συνδυασμοί είχαν καθοριστικό ρόλο στο επίπεδο απασχόλησης κάθε περιοχής καθώς επήλθαν περιφερειακές μεταβολές μεταποιητικής απασχόλησης σε περιφέρειες όπου μονάδες παραγωγής έκλεισαν ή μετεγκαταστάθηκαν σε άλλες περιοχές με χαμηλότερο κόστος. Επιπλέον η συρρίκνωση των υφιστάμενων μονάδων επέφερε την μείωση προσωπικού και την αλλαγή των οργανωτικών δομών, καθώς εισήχθη προηγμένος τεχνολογικός εξοπλισμός ο οποίος ουσιαστικά υποκατέστησε τα εργατικά χέρια από το κεφάλαιο. Παράλληλα δημιουργήθηκαν νέες θέσεις απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών. Οι νέες αυτές θέσεις καθώς και εκείνες που δημιουργήθηκαν σε νέους κλάδους παραγωγής υψηλής τεχνολογίας δεν κατάφεραν να ισορροπήσουν το αρνητικό ισοζύγιο των χαμένων θέσεων εργασίας στη μεταποιητική βιομηχανία και ειδικά στους παραδοσιακούς φορντικούς της κλάδους (Κουρλιούρος, 2017, pp.230-31).

2.3. ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ-ΝΕΕΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Παράλληλα με τα ως άνω προβλήματα όμως η κρίση του φορντισμού είχε ως αποτέλεσμα την ενεργοποίηση αντισταθμιστικών δυνάμεων υπέρβασης και αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου, η οποία λειτούργησε ως “δημιουργική καταστροφή” και εκφράστηκε μέσα από:

1. Την δημιουργία ενός νέου κύκλου ανάπτυξης που βασίστηκε σε καινοτόμες δραστηριότητες όπως:
  - a. Την δημιουργία βιομηχανιών έντασης τεχνολογίας και γνώσης σε κλάδους αιχμής, π.χ. στην πληροφορική, την μοριακή βιολογία, την βιοτεχνολογία, τις ενεργειακές και περιβαλλοντολογικές τεχνολογίες, στα όργανα ακρίβειας, την ρομποτική, την γενετική μηχανική και άλλες
  - b. Την δημιουργία ανανεωμένων κλάδων χειροτεχνικής βιοτεχνικής παραγωγής έντασης και σχεδιασμού και
  - c. Την δημιουργία ενός νέου τριτογενή ή τεταρτογενή τομέα στα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα, μέσω καινοτόμων «υπηρεσιών παραγωγού» (ή επιχειρηματικών υπηρεσιών) όπως ασφαλιστικές, νομικές ερευνητικές υπηρεσίες, χρηματοοικονομικές, συμβουλευτικές, τεχνολογικές, κ.α. Οι υπηρεσίες αυτές ονομάζονται και υπηρεσίες F.I.R.E. (Finance, Insurance, Real Estate).
2. Την δημιουργία νέων τρόπων οργάνωσης των επιχειρήσεων της παραγωγής και της εργασίας που χαρακτηρίζονται από:
  - a. Ευελιξία συγκριτικά με τις παραδοσιακές μορφές.
  - b. Την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών.
  - c. την ανάπτυξη των επιχειρηματικών δικτύων και συνεργασίας.
3. Την ανάπτυξη της παγκοσμιοποίησης και της πολυπολικής παγκόσμιας διάρθρωσης η οποία επετεύχθη:
  - a. Μέσω της παγκοσμιοποίησης της παραγωγής, των χρηματικών ροών και των αγορών.
  - b. Μέσω της έντονης ανταγωνιστικής διάθεσης διεθνώς, καθώς οι νέες βιομηχανικές χώρες της Ν.Α. Ασίας είχαν ήδη δημιουργήσει ένα πολυπολικό τοπίο παγκόσμιας οικονομικής διάρθρωσης

- c. Μέσω του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας ο οποίος αντικατέστησε τον παλαιότερο διπολικό διαχωρισμό του κόσμου σε ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες και υπανάπτυκτες αγροτικές.
- d. Μέσω των κύριων φορέων της παγκοσμιοποίησης, όπως οι πολυεθνικές εταιρείες και τα πολυεθνικά δίκτυα επιχειρήσεων, οι χωροθετικές στρατηγικές των οποίων εξαπλώθηκαν σε διάφορες χώρες και περιφέρειες του κόσμου (Δεδουσόπουλος, 2002, pp.24-25).

Με βάση τα παραπάνω, προκύπτουν τα εξής βασικά συμπεράσματα: Πρώτον, η καπιταλιστική αναδιάρθρωση σηματοδοτεί μια ποιοτική μεταβολή, η οποία εμφανίστηκε ως μια ρήξη που οδήγησε από ένα παλαιότερο σύστημα οργάνωσης της καπιταλιστικής κοινωνίας και οικονομίας σε ένα νέο. Δεύτερον, οι μεγάλες αυτές αλλαγές προκλήθηκαν εξαιτίας συνειδητών αποφάσεων των επιχειρήσεων, σε μια προσπάθεια να εξοικειωθούν στο νέο τρόπο οργάνωσης και τις νέες συνθήκες συσσώρευσης και αξιοποίησης του κεφαλαίου μέσα σε ένα νέο πλαίσιο ανταγωνισμού, στο οποίο πρωταγωνιστικό ρόλο έχουν οι νέες τεχνολογίες.

2.4. ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΦΟΡΝΤΙΣΜΟΥ

Τα παραπάνω δεδομένα πυροδότησαν την ανάγκη θεωρητικών συζητήσεων και διερευνήσεων για τα αίτια της κρίσης, στα πλαίσια των οποίων εκφράστηκαν πολλές απόψεις. Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη άποψη, τα αίτια της κρίσης οφείλονται όχι στην εσωτερική διάρθρωση του καπιταλιστικού συστήματος αλλά σε εξωτερικά αίτια, όπως λ.χ στις συνεχείς αυξήσεις στο μισθό των εργαζομένων αλλά και στην αύξηση των εξωτερικών χρεών που δημιουργήθηκαν λόγω υπερβολικών δαπανών του κοινωνικού κράτους. Η λογική αυτή στηρίζεται στο σκεπτικό, ότι η διαχρονική αύξηση του κόστους του συντελεστή παραγωγής εργασίας δεν οφείλεται στην αύξηση της παραγωγικότητας, αλλά στις πιέσεις των συνδικάτων που οδήγησαν στην αύξηση του κόστους εργασίας και τον περιορισμό του κέρδους του κεφαλαίου. Κατάσταση η οποία επιβαρύνθηκε λόγω της δαπανηρής δημοσιονομικής πολιτικής του παρεμβατικού κράτους που είχε ως αποτέλεσμα πληθωριστικές πιέσεις, την αύξηση των επιτοκίων και επομένως του κόστους του χρήματος για παραγωγικές επενδύσεις. Έτσι επήλθε η ύφεση που οδήγησε στην επιβράδυνση της τεχνολογικής

εξέλιξης, στην μείωση της ανταγωνιστικότητας και την πτώση των πωλήσεων που έφερε και την περαιτέρω μείωση των κερδών (Σταμάτης, 2005, p.27).

Η Νεοφιλελεύθερη θέση μάλιστα δεν περιορίζεται μόνο στην δική της εκδοχή για τα αίτια της κρίσης, αλλά αντιπαραθέτει και την δική της εκδοχή για την υπέρβασή της η οποία, σύμφωνα με την δική της άποψη προϋποθέτει:

α) Την απορρύθμιση του προνοιακού κράτους και την εφαρμογή από μέρους του άλλης πολιτικής που θα είχε στόχο τις ιδιωτικοποιήσεις και τις περικοπές των κοινωνικών δαπανών καθώς και την θέσπιση άλλων πολιτικών προτεραιοτήτων, με στόχο την στήριξη της ελεύθερης αγοράς και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

β) Την κατάργηση των προνομίων που πρόσφεραν προστασία στους μη παραγωγικούς εργαζόμενους και τους μη ανταγωνιστικούς κλάδους.

γ) Το άνοιγμα της ελεύθερης αγοράς και την απελευθέρωσή της από άκαμπτες θεσμικές ρυθμίσεις, την ελευθερία απολύσεων και την αποδυνάμωση των συνδικάτων.

δ) Την κρατική γενναία χρηματοδότηση των επιχειρήσεων για την δημιουργία τεχνολογικών καινοτομιών, που σκοπό θα είχαν την αύξηση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας έναντι στον ξένο ανταγωνισμό.

ε) Την χάραξη νέων πολιτικών με στόχο την ενίσχυση της παγκοσμιοποίησης της παραγωγής, των χρηματιστικών συναλλαγών και των αγορών .

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι η ως άνω ερμηνεία παραβλέπει μια σειρά από πραγματικές διαδικασίες, οι οποίες συντελούνται στον πυρήνα του παραγωγικού συστήματος (Κουρλιούρος, 2017, p.311). Πιο συγκεκριμένα, όπως υποστηρίζουν οι μαρξιστικές και ριζοσπαστικές απόψεις, βασική τάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης αποτελεί η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, η οποία σημαίνει και αύξηση της μηχανοποιημένης παραγωγής και επομένως την υποκατάσταση της ζωντανής εργασίας από το κεφάλαιο. Πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα την πτωτική τάση του γενικού μέσου ποσοστού κέρδους των επιχειρήσεων, την υπερσυσσώρευση κεφαλαίου και την στασιμότητα ή μείωση των επενδύσεων, οδηγώντας τελικά στην κρίση. Κατάσταση την οποία δεν μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν άλλες αντισταθμιστικές δυνάμεις, η επίδραση των οποίων πολλές φορές ήταν ανύπαρκτη καθώς οι ρυθμοί αυτών ήταν πιο χαμηλοί συγκριτικά με τους ρυθμούς της πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους. Όπως π.χ η αύξηση της σχετικής υπεραξίας η οποία δημιουργήθηκε μέσω της τεχνολογικής εξέλιξης και της αύξησης της παραγωγικότητας ή η αύξηση της απόλυτης υπεραξίας η οποία προήλθε

από την μείωση των μισθών και την εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης των εργατών (Κουρλιούρος, 2017, pp.312-13).

Συνεχίζοντας την βιβλιογραφική μας ανασκόπηση για την διατύπωση των απόψεων σχετικά με τα αίτια της κρίσης, αξίζει να σταθούμε και στην ερμηνεία των θεωρητικών της σχολής της Ρύθμισης, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι τα αίτια της κρίσης παραμένουν ασαφή, αναφέροντας μάλιστα ότι με το να παρουσιάζεται η κρίση ως περίοδος πειραματισμού, δεν βοήθησε στην λήψη στρατηγικών εξόδου από αυτή. Εστιάζοντας μάλιστα στις ανισορροπίες και στις δυσαρμονίες οι οποίες προέκυψαν στα διαφορετικά επίπεδα οργάνωσης, ισχυρίστηκαν πως τα κυριότερα συμπτώματά της απεικονίζονται στις βασικές μεταβλητές του παραγωγικού μοντέλου και της οικονομίας, το οποίο όμως χαρακτηρίζουν ως παράγοντα ανισορροπίας επιμέρους τμημάτων του συνολικού σχήματος της ρυθμιστικής ερμηνείας του συστήματος. Χρησιμοποιώντας επίσης ως μεθοδολογικά εργαλεία ερμηνείας της κρίσης την δυσαρμονία μεταξύ των βασικών χαρακτηριστικών των συνιστωσών του καθεστώτος συσσώρευσης και του καθεστώτος ρύθμισης, παραθέτουν ως κύριες διαρθρωτικές συνιστώσες της κρίσης τα εξής φαινόμενα: (Δεδουσόπουλος, 2002, pp.21-24).

A) Σε όλες τις μεγάλες βιομηχανικές χώρες της Δύσης παρατηρήθηκε μια γενική μείωση του ρυθμού παραγωγικότητας, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, η οποία είχε ήδη ξεκινήσει από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και έπληξε όλους τους κλάδους της οικονομίας, συμπεριλαμβανομένης και της βιομηχανίας αυτοκινήτων, που υπήρξε ο κατ' εξοχήν φορντικός κλάδος.²⁰ Φαινόμενο το οποίο συνδέθηκε με πολλά επιμέρους προβλήματα όπως: α) με την εμφάνιση της εγγενούς αντίφασης ανάμεσα στην μείωση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας και της διατήρησης της ανοδικής τάσης της αγοραστικής δύναμης, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την μείωση των κερδών που οδήγησε στην εμφάνιση της κρίσης, αφού η ανοδική μεταβολή της αγοραστικής δύναμης συνδέθηκε με την αύξηση του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος β) με την μείωση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου και την επιβράδυνση των επενδύσεων γ) με την αδυναμία συντονισμού των άκαμπτων και τεράστιων γραμμών της παραγωγής που οδήγησαν στην δυσκαμψία της συνάρθρωσης των αλυσίδων παραγωγής και τις μεταβολές των καταναλωτικών και αγοραστικών προτιμήσεων αλλά και την πτώση της παραγωγικότητας, λόγω

---

²⁰ Boyer 1983, Lipietz 1987

λειτουργικών προβλημάτων της παραγωγικής διαδικασίας και αντιδράσεων των εργαζομένων.

B) Η σταδιακή διεύρυνση της μαζικής παραγωγής και η γενίκευσή της, είχε ως αποτέλεσμα την επέκταση των χρηματικών και παραγωγικών ροών διεθνώς και την αλληλεξάρτηση των διεθνών οικονομικών, η οποία μείωσε σημαντικά τη δυνατότητα των εθνικών κυβερνήσεων να επηρεάζουν την οικονομία τους. Ενέργεια η οποία σηματοδότησε την έναρξη της πολιτικής κρίσης του παρεμβατικού κράτους, το οποίο δεν μπόρεσε να διαχειριστεί την δημοσιονομική του πολιτική και την κρίση του.

Γ) Το φορντικό σύστημα οργάνωσης της παραγωγής οδήγησε σε σημαντική αύξηση των κοινωνικών δαπανών, συνέπεια η οποία αποδίδεται στην αύξηση του κόστους αυτών, αφού δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις ενίσχυσης και ζήτησής τους. Η αύξηση της κατανάλωσης όμως αύξησε και τις απαιτήσεις των μισθωτών, στις οποίες όμως δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί ο Κεϋνσιανός χαρακτήρας του φορντικού κράτους, αποκαλύπτοντας την έλλειψη ισορροπίας ανάμεσα στην οικονομική πραγματικότητα και τις κοινωνικές προσδοκίες. Έτσι επήλθε η εμφάνιση του πληθωριστικού χρήματος σε περιόδους ύφεσης και το ξέσπασμα της κρίσης, ενώ οι προσδοκίες ανάκαμψης εξανεμίστηκαν καθώς επιδεινώθηκε η οικονομική κατάσταση των εργαζομένων προς όφελος του κεφαλαίου .

Δ) Ο παραγωγικός μηχανισμός του φορντικού συστήματος απεδείχθη ευπαθής και αναλώσιμος στην οργανωμένη συνδικαλιστική παρέμβαση, καθώς η δημιουργία εργατικών συγκεντρωτικών συνδικάτων επέτρεψε την οικονομική, ιδεολογική και πολιτική ενσωμάτωση των εργαζομένων στο φορντικό πρότυπο, ενώ παράλληλα δημιούργησε και ένα πολύ ισχυρό μηχανισμό άμυνας αυτών που απέτρεψε την αύξηση του χρόνου εργασίας ή την βίαιη μείωση μισθών (Δεδουσόπουλος, 2002). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Hirsch: “Αυτή καθεαυτή η τεϋλοριστική ομογενοποίηση εξάπλωση και ισοπέδωση της εργατικής τάξης, έχει δημιουργήσει τις αντικειμενικές συνθήκες για μαζική ενοποιημένη αντιπροσώπευση συμφερόντων και έναν μαζικό ενωτικό αγώνα των εργατών σε διαστάσεις άνευ προηγουμένων”.²¹

E) Οι έντονες διαφοροποιήσεις οι οποίες ανέκυψαν λόγω του προτύπου της μαζικής καταναλωτικής συμπεριφοράς, όπως και η αδυναμία της μαζικής κατανάλωσης, ως οικονομικής και ιδεολογικής πρακτικής να ενσωματώσει και να

---

²¹ J.Hirsch 1993

ομογενοποιήσει άτομα σε εξελιγμένες κοινωνίες. Πρακτική η οποία οφείλεται στην σύνδεση των αισθητικών προτύπων με τα πρότυπα της μετά-μοντέρνας κουλτούρας αλλά και της ταξικής αλλαγής στην διάρθρωση των σύγχρονων κοινωνιών. Αλλαγή η οποία έκανε αισθητή την ανάγκη για ποικιλία και μοναδικότητα στα καταναλωτικά αγαθά και τις υπηρεσίες, ως τάση που έρχεται σε αντίθεση με τις αρχές της παραγωγής του φορντισμού και την τυποποίηση των προϊόντων.

Ανακεφαλαιώνοντας αξίζει να τονίσουμε πως η σχολή της Ρύθμισης έθεσε σε αμφισβήτηση την αποτελεσματικότητα του φορντισμού ως μεθόδου παραγωγής και οργάνωσης, ως προτύπου κατανάλωσης και μηχανισμού κοινωνικής ενσωμάτωσης, αλλά και ως πολιτικής πρότασης διασφάλισης του βιομηχανικού κεφαλαίου. Η κρίση του φορντισμού είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση διαφόρων εναλλακτικών προτύπων συσσώρευσης τα οποία συμπεριλαμβάνονται στα στοιχεία του νεο-φορντισμού και του μεταφορντισμού. (Λυμπεράκη & Μουρίκη, 1996, p.31)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΕΥΕΛΙΚΤΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ, ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΡΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ

Ενώ ο Τειλορισμός και ο Φορντισμός υπήρξαν επιτυχείς στην δημιουργία μαζικών προϊόντων για κατανάλωση σε μαζικές αγορές, βρέθηκαν σε πλήρη αδυναμία να ανταποκριθούν σε μικρές παραγγελίες και ακόμη πιο πολύ να παράγουν προϊόντα προς κατανάλωση συγκεκριμένων πελατών. Προβλήματα τα οποία οδήγησαν στη μετάβαση από τον φορντισμό στην ευελιξία, η οποία διετελέσθη σε τρία επίπεδα:

- Στο επίπεδο της κατανάλωσης (κορεσμός, διαμελισμός αγοράς, μη προβλεψιμότητα ζήτησης)
- Στο πεδίο της παραγωγής.
- Στο πεδίο των διεθνών ανταλλαγών και των κανόνων τους.

Ως προς το πρώτο επίπεδο της κατανάλωσης, οι αλλαγές οι οποίες διατελέστηκαν στα καταναλωτικά πρότυπα, είχαν ως αποτέλεσμα το σπάσιμο των ομογενοποιημένων αγορών και την μείωση του επιπέδου ζήτησης και συντελέστηκαν: α) τον βαθμό της ζήτησης, η οποία έπαψε να είναι σταθερή και β) την σύνθεση της ζήτησης, η οποία είχε πλέον τροποποιηθεί στο πέρασμα των χρόνων. Πρόκειται για αλλαγές οι οποίες σύμφωνα με τον Cohen και Zysman, προκλήθηκαν: α) Λόγω της ανάπτυξη της τεχνολογίας και της μεγάλης χρήσης της μικροηλεκτρονικής που επέτρεψε την διαφοροποίηση των προϊόντων με μικρότερο κόστος β) λόγω του είδους του ανταγωνισμού, το οποίο ακόμη και σήμερα δίνει μεγαλύτερο βάρος περισσότερο στην ποιότητα παρά στην τιμή και γ) λόγω της αποστροφής των καταναλωτών στα πανομοιότυπα καταναλωτικά προϊόντα, τα οποία κυριάρχησαν στην περίοδο του φορντισμού). Αποτέλεσμα αυτής της αποστροφής μάλιστα, ήταν η στροφή προτίμησης αυτών σε ιδιαίτερα και εξατομικευμένα καταναλωτικά αγαθά, η οποία επηρέασε ως μορφή ευελιξίας την ποιότητα και την ποσότητα των καταναλωτικών αγαθών (Λυμπεράκη, 1991, p.31).

Ως προς το δεύτερο επίπεδο της παραγωγής του φορντικού συστήματος, η μείωση της παραγωγικότητας είχε ως αποτέλεσμα την όξυνση των κοινωνικών προβλημάτων, καθώς περιορίστηκε το μερίδιο των κερδών και αυξήθηκαν οι δυσκολίες χρηματοδότησης της συσσώρευσης, κρίση η οποία οδήγησε στη μείωση των μισθών των εργαζομένων που δεν μπορούσαν πια να διατηρήσουν την ανοχή

τους σ' αυτή. Αυτή η κατάσταση οδήγησε τους εργαζόμενους σε αντιδράσεις, οι οποίες εκδηλώθηκαν με τη μορφή πρωτοβουλίας, ανταγωνιστικότητας, διεκδίκηση ευελιξίας της εργασιακής διαδικασίας και προσπάθεια βελτίωσης του εργασιακού περιβάλλοντός τους, την οποία δεν μπορούσε να καλύψει το φορντικό σύστημα η κρίση του οποίου,²² όπως και οι άλλες κρίσεις του είδους της, “σχηματίζουν ρήγματα ιστορικά στην διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, τα οποία δεν μπορούν να ξεπεραστούν παρά μόνο με την αναδιοργάνωση των κοινωνικών και τεχνολογικών συνθηκών, της παραγωγής και των εργατικών σχέσεων” Άποψη η οποία περιλαμβάνει τα αίτια της κρίσης, αναδύοντας ταυτόχρονα ένα νέο μοντέλο βιομηχανικής οργάνωσης και κοινωνικής ρύθμισης το οποίο είναι γνωστό ως ευέλικτη συσσώρευση ή εξειδίκευση (Λυμπεράκη, 1991, p.32).

Πρόκειται για μια στρατηγική αύξησης της ικανότητας των εταιρειών να ανταποκριθούν και με ακρίβεια στις νέες απαιτήσεις της αγοράς, έτσι ώστε να επιτευχθεί η ανάγκη άμεσης ανταπόκρισης στις μεταβολές της ζήτησης και των καταναλωτικών προτύπων. Να επιτευχθεί η εμφάνιση νέων προϊόντων και υπηρεσιών,²³ που θα έχει ως αποτέλεσμα τις νέες υπηρεσίες παραγωγής και τον κατακερματισμό της αγοράς εργασίας σε διαφορετικές κατηγορίες εργαζομένων. Κύριο χαρακτηριστικό της νέας κατάστασης η ευελιξία η οποία διακρίνεται στην επιθετική και αμυντική της μορφή, εκ των οποίων η πρώτη χαρακτηρίζεται από την έμφαση στη νέα τεχνολογία και την ανταγωνιστικότητα, ενώ η δεύτερη επικεντρώνεται στην χρήση φθηνής και επισφαλούς εργασίας (Κουρλιούρος, 2017, p.313).

Αν και οι παραπάνω μορφές ευελιξίας λειτουργούν συνδυαστικά στη πράξη, με κριτήριο τον κλάδο παραγωγής και τις υπάρχουσες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες των επιχειρήσεων που τις χρησιμοποιούν, οι ευελιξίες επιθετικού τύπου σχετίζονται περισσότερο με κλάδους έντασης κεφαλαίου και τεχνολογίας,²⁴ ενώ οι αμυντικού τύπου με κλάδους έντασης εργασίας, όπως κλωστοϋφαντουργία, είδη ρουχισμού, ηλεκτρικές και ηλεκτρονικές συσκευές σε φάση συναρμολόγησης κ.α. Ως προς τις περιοχές αντίστοιχα που τις εφαρμόζουν, οι επιθετικού τύπου αφορούν εκείνες οι οποίες ιστορικά ευνοούν την ανάπτυξη υψηλής τεχνικής ειδίκευσης εργασίας, ενώ οι αμυντικές ευελιξίες σε όσες επικρατούν παραδοσιακές εργασιακές συνθήκες.

²² Σύμφωνα με τον Hirsch (1993:19)

²³ Σύμφωνα με τον Gertler (1988:421)

²⁴ Όπως όργανα ακρίβειας, μηχανολογικά εξαρτήματα βιοτεχνολογικά προϊόντα και άλλα,

Παραμένοντας στο γεωγραφικό χώρο μάλιστα, αξίζει επίσης να τονίσουμε ότι αν και η γνώμη πολλών αναλυτών δίστανται,²⁵ ως προς την κατάρρευση ή μη του φορντισμού την συγκεκριμένη στιγμή στον αναπτυγμένο βιομηχανικό κόσμο, υπάρχουν και βιομηχανικά συστήματα αναπτυγμένων χωρών όπως της Ιαπωνίας, σύμφωνα με τον Holley, που συνδυάζουν τη φορντική οργάνωση της παραγωγής (παραγωγή μεγάλης κλίμακας) με ευέλικτα συστήματα παράδοσης (Just in Time). (Κουρλιούρος, 2017, p.314). Πρόκειται για ενέργεια την οποία εισήγαγαν πρώτοι οι Ιάπωνες. Διετέλεσθη μέσω εισαγωγής συστημάτων, που διέφερε από όλα τα σημεία της μαζικής παραγωγής του Ford, καθώς Ιάπωνες αυτοκίνητο-βιομήχανοι κατά το διάστημα από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ως τις αρχές του 1990, παρουσίασαν αυξημένες πωλήσεις. Το σχέδιό τους πέτυχε καθώς έδωσαν έμφαση τόσο στο ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, όσο και στους τρόπους γρήγορης εισαγωγής του σχεδιασμού προϊόντων που προμήθευαν στην αγορά. Κατάσταση η οποία είχε ως αποτέλεσμα στις αρχές της δεκαετίας του 1980 την μετατροπή στην χρονική διάρκεια εκτέλεσης μιας συγκεκριμένης εργασίας, αφού μειώθηκαν κατά πολύ οι εργατικές ώρες που απαιτούνταν γι αυτή: η ίδια ενέργεια που θα γινόταν στα αμερικάνικα ή ευρωπαϊκά εργοστάσια σε 24 ώρες στα ιαπωνικά θα γινόταν μόλις σε πέντε λεπτά. (Giddens, 2009, p.424)

Έμφαση δόθηκε επίσης από την αρχή στην ποιότητα, χωρίς να απαιτούνται εκ των υστέρων βελτιώσεις, ενώ ο ομαδική παραγωγή έφτασε σε πολύ υψηλό επίπεδο καθώς οι συνεργατικές ομάδες που αντικατέστησαν τις γραμμές συναρμολόγησης, χρησιμοποιήθηκαν σε συνδυασμό με τον αυτοματισμό. Η ενίσχυση της δραστηριοποίησης των εργατών μάλιστα στην διαδικασία της παραγωγής, ενίσχυσε την συμμετοχή τους σε αυτή, όπως και την συμμετοχή τους σε εκπαιδευτικά προγράμματα που τους επέτρεψε την ουσιαστική συνεισφορά τους μέσω τεχνικών γνώσεων, καθώς και την συμμετοχή τους σε θέματα της παραγωγής. Τις ολοκληρωμένες αυτές ομάδες εργασίες αποτελούσαν εργάτες, συναρμολογητές και προμηθευτές οι οποίοι έδωσαν την δυνατότητα στους προγραμματιστές να ολοκληρώσουν τον κύκλο εργασιών τους σε λιγότερο χρονικό διάστημα απ' ότι οι Ευρωπαίοι και οι Αμερικανοί συνάδελφοί τους. Όπως μάλιστα χαρακτηριστικά είπε ο

²⁵ Ορισμένοι αναλυτές θεωρούν ότι ο φορντισμός έχει πλέον καταρρεύσει στις αναπτυγμένες χώρες και τον αναπτυγμένο βιομηχανικό κόσμο, έχοντας μεταναστεύσει στις λιγότερο αναπτυγμένες του περιφερειακού φορντισμού, (βλ. Lipietz 1990) ενώ άλλοι θεωρούν πως ο φορντισμός αν και αδύναμος ως σύστημα συνεχίζει να χαρακτηρίζει κλάδους και βιομηχανίες αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. ((Storper & Scott 1989:22)

Λέτσερ Θόροου συγκριτικά με τις ΗΠΑ” τα καλύτερα αμερικανικά εργοστάσια δεν είναι τόσο καλά, όσο τα καλύτερα ιαπωνικά εργοστάσια και τα χειρότερα αμερικανικά εργοστάσια είναι πολύ χειρότερα από τα χειρότερα Ιαπωνικά εργοστάσια” (Giddens, 2009, p.424)

Πρόκειται για καινοφανείς πειραματισμούς, οι οποίοι εφαρμόστηκαν εκτός από την βιομηχανική και στην πολιτική και κοινωνική ζωή, στην προσπάθεια της δημιουργίας ενός διαφορετικού συστήματος πολιτικής και κοινωνικής ρύθμισης, το οποίο επέβαλε και ο αυξανόμενος ανταγωνισμός των Ιαπωνικών βιομηχανιών και των νέων βιομηχανικών χωρών που ονομάστηκαν “τίγρεις” της Νοτιοανατολικής Ασίας, τα προϊόντα των οποίων άρχισαν εξελικτικά να περιορίζουν τα προϊόντα των δυτικών βιομηχανιών από τις διεθνείς αγορές. Κατάσταση η οποία έγινε αιτία να αρχίσει να προβάλλει έντονη η ανάγκη εφαρμογής της αρχής της ευελιξίας σε διεθνές επίπεδο, ως μια πολυσήμαντη έννοια που παραπέμπει στην ευελιξία προϊόντων, ποσότητας, ποιότητας και παραγωγής, μακριά από τον τύπο της τυποποιημένης αγοράς, ενώ δίνεται έμφαση στα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από τους νέους τύπους παραγωγικής διάρθρωσης και οι οποίοι αφορούν :

- Την έμφαση στο σχεδιασμό των προϊόντων.
- Την έμφαση στην καινοτομία αυτών και των μεθόδων παραγωγής τους .
- Τις αλλαγές που προέκυψαν από τις μετατροπές των σχέσεων κεφαλαίου – εργασίας, την εισαγωγή νέων τρόπων πληρωμής των εργαζομένων και από την δημιουργία νέων θέσεων εργασίας εξαιτίας της δημιουργίας νέων ειδικοτήτων.
- Την αποκέντρωση της παραγωγής και την έμφαση στα πλεονεκτήματα που προέκυψαν μέσω της αυτοματοποίησης και της χρήσης σύγχρονων μηχανημάτων πολλαπλής και ποικίλης χρήσης
- Την έμφαση στην γνώση και την πληροφορία και την εμφάνιση μιας νέας ανταγωνιστικής στρατηγικής, η οποία δεν είναι απόλυτα συνδεδεμένη μόνο με την τιμή και την ποιότητα αλλά και με άλλα χαρακτηριστικά του προϊόντος, όπως τον σχεδιασμό.
- Την έμφαση σε αναπτυγμένες τηλεπικοινωνίες αλλά και σε εργαλεία επίτευξης των στόχων της νέας οικονομικής πολιτικής, οι οποίοι θα προσέδιδαν μεγαλύτερη ευελιξία στη λειτουργία του κράτους και θα οδηγούσαν στην συγκρότηση της ευέλικτης πλευρά του. (Λυμπεράκη, 1991, pp.34-35)

Η μεταβολή στην παραγωγική διαδικασία, η οποία συντελέστηκε μέσω της εισαγωγής βιομηχανικού σχεδίου σηματοδότησε και την μετάβαση από την ακαμψία στην ευελιξία, σημαντικό εργαλείο της οποίας υπήρξε ο σχεδιασμός μέσω του υπολογιστή, αλλά και άλλων τύπων τεχνολογίας που βασίστηκαν σε αυτόν. Σύμφωνα μάλιστα με τον Στάνλεϊ Ντέιβις, ο οποίος έκανε λόγο για μαζικές εξατομικευμένες παραγγελίες, πρόκειται για “νέες τεχνολογίες που κατέστησαν δυνατή την παραγωγή μεγάλης κλίμακας προϊόντων, που απευθύνονταν σε διαφορετικούς κάθε φορά πελάτες. Σε συνθήκες εν σειρά παραγωγής, όπου μπορούν να παραχθούν πέντε χιλιάδες πουκάμισα την ημέρα. Και σήμερα είναι δυνατόν να παραχθούν για κάθε παραγγελία, κάθε ένα από τα πουκάμισα αυτά, άλλο τόσο γρήγορα, όσα τα πέντε χιλιάδες όμοια πουκάμισα με το ίδιο κόστος.”²⁶ (Giddens, 2009, p.424).

3.1. ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΥΕΛΙΚΤΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ

Ο όρος ευέλικτη συσσώρευση αρχικά χρησιμοποιήθηκε από τους Piore & Sabel (1984) προκειμένου να χαρακτηρίσει την παραγωγική βάση συγκεκριμένων περιοχών της Ιταλίας, οι οποίες ακόμη και κατά της διάρκειας της φορντικής κρίσης εξακολουθούσαν να παρουσιάζουν σημαντική οικονομική υπεροχή. Τέσσερα χρόνια αργότερα ο Scott (1988) συμπεριέλαβε στον όρο της ευελιξίας τις γεωγραφικές συγκεντρώσεις επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας σε επιστημονικές πόλεις, ενώ η εν λόγω έννοια εξελικτικά απέκτησε πολλαπλά νοήματα, τα οποία σύμφωνα με τους Sayer & Walker αφορούσαν:

- Ευελιξία στον όγκο εκροών, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της ζήτησης.
- Ευελιξία στα χαρακτηριστικά των προϊόντων, ανάλογα με τις προτιμήσεις των καταναλωτών.
- Ευελιξία στις εργασιακές μεθόδους.
- Ευελιξία στην αναδιοργάνωση της παραγωγής .
- Ευελιξία στις μορφές των διεπιχειρηματικών σχέσεων (Κουρλιούρος, 2017, p.314).

Τα χαρακτηριστικά του όρου “ευελιξία” στα ελληνικά αποδίδονται με την αγγλική έννοια του όρου “Flexibility” και μεταφράζονται ως ελαστικότητα ή ευκαμψία. Έννοιες οι οποίες αν και συγγενεύουν μεταξύ τους δεν μπορούν να

---

²⁶ Davis 1988

εκληφθούν ως συνώνυμες, καθώς η ελαστικότητα είναι μικροοικονομική και κατεξοχήν βραχυπρόθεσμη έννοια, ενώ η ευκαμψία ή ευελιξία έχει σημαντικές μακροοικονομικές μεσοπρόθεσμες ποσοτικές και ποιοτικές διαστάσεις και ορίζεται με βάση: α) την ιδιότητα του αντικειμένου να επηρεάζεται από εξωτερικές καταστάσεις β) την δεκτικότητά του στην πειθώ και γ) την δυνατότητα αποδοχής και ποσοτικής - ποιοτικής παραγωγής του στις αλλαγές που του επιβάλλουν τα εξωτερικά ή τα εσωτερικά δεδομένα. Στην έννοια του όρου “ευελιξία” επομένως εμπεριέχονται διαρθρωτικά στοιχεία μέσα από τα οποία τονίζεται η δυνατότητα αλλαγής του τρόπου ανάπτυξης ή λειτουργίας του συστήματος στο χώρο και στο χρόνο, χωρίς να αλλοιώνεται η ουσία του και η ιδέα της δυνατότητας, της ελευθερίας και της επιλογής των στρατηγικών προσαρμογής του κατά την αναζήτηση διεξόδου από την κρίση του (Λυμπεράκη, 1991, pp.42-43). Έννοιες που συμπεριλαμβάνονται στα βασικά χαρακτηριστικά της ευέλικτης συσσώρευσης, που διαφοροποιούν το εν λόγω καθεστώς από το αντίστοιχο της μαζικής παραγωγής. Αναλυτικά δε τα χαρακτηριστικά αυτά ταξινομούνται σε διάφορα επίπεδα αναφοράς, σε μερικά από τα οποία αξίζει να σταθούμε καθώς αφορούν:

Α) Την παραγωγική διαδικασία κατά την οποία τα βασικά χαρακτηριστικά της ευέλικτης συσσώρευσης αφορούν:

- Παραγωγή που κατευθύνεται από την ζήτηση.
- Παρτίδες συχνές και μικρές, ανάλογα με τις διακυμάνσεις της ζήτησης.
- Χρήση ευέλικτων εργασιακών συστημάτων και ευέλικτων εργασιακών τεχνολογιών.
- Έμφαση στην παραγωγή διαφοροποιημένων, μη τυποποιημένων ποιοτικών προϊόντων.
- Έμφαση στην τεχνολογική ανανέωση προϊόντων και διαδικασιών παραγωγής.
- Χρήση της στρατηγικής αποκαθετοποίησης ή ημιαποκαθετοποίησης της παραγωγής των επιχειρήσεων, λόγω της ανάγκης μείωσης του κόστους παραγωγής τους.

- Καθιέρωση του συστήματος JIT²⁷ προς μείωση του κόστους διαχείρισης των εισροών και αποθεμάτων των επιχειρήσεων και του κόστους διαχείρισής τους .

B) Ως προς την εργασία τα χαρακτηριστικά της ευέλικτης συσσώρευσης χαρακτηρίζουν τις ευέλικτες επιχειρήσεις οι οποίες απασχολούν δύο κατηγορίες εργαζομένων σε δυαδικές αγορές, οι οποίες χαρακτηρίζονται από πόλωση και κατακερματισμό μεταξύ τους καθώς: η πρώτη αφορά την πρωτογενή αγορά που περιλαμβάνει μια μικρή ομάδα εργαζομένων πυρήνα, ενώ η δεύτερη την δευτερογενή αγορά και περιλαμβάνει μια μεγαλύτερη ομάδα περιφερειακών εργαζομένων. Ο διαχωρισμός των εργαζομένων μεταξύ τους έγκειται στο ότι οι εργαζόμενοι της ομάδας πυρήνα χαρακτηρίζονται από σταθερότητα εργασίας, υψηλές απολαβές, διαρκή εκπαίδευση, υπευθυνότητα, δυνατότητα εξέλιξης και bonus, ενώ οι εργαζόμενοι της δεύτερης ομάδας εργάζονται με λιγότερο ευνοϊκούς όρους, χαμηλότερες αποδοχές και χωρίς δυνατότητα επαγγελματικής εξέλιξης. Επιπλέον δε η δευτερεύουσα αγορά εργασίας χωρίστηκε σε δύο υποομάδες, εκ των οποίων η πρώτη περιφερειακή ομάδα περιελάμβανε εργαζόμενους με σταθερή σχετικά απασχόληση, ενώ η δεύτερη και μεγαλύτερη υποομάδα εργαζόμενων αυτούς που εργάζονται με επισφαλείς και μη σταθερές συνθήκες, μισο-ειδικευμένη ή ανειδίκευτη εργασία, χαμηλούς μισθούς και μη δυνατότητα εξέλιξης. Η ως άνω τακτική υπάγεται στα πλαίσια των στρατηγικών αριθμητικής ευελιξίας που εφάρμοσαν οι επιχειρήσεις προς όφελός τους, μέσω των οποίων έκαναν προσλήψεις σε περιόδους αιχμής της ζήτησης και απολύσεις σε περιόδους ύφεσης. Φαινόμενο που σε κοινωνικό επίπεδο σημαίνει αύξηση της ανασφάλειας των εργαζομένων, της φτώχειας και της κοινωνικής εξαθλίωσης (Κουρλιούρος, 2017, pp.314-17).

Γ) Ως προς το μακροοικονομικό επίπεδο, οι αλλαγές που παρατηρούνται αφορούν :

α) Χαμηλότερους και διαφοροποιημένους ρυθμούς ανάπτυξης των κλάδων της οικονομίας, συγκριτικά με την περίοδο της μαζικής παραγωγής β) αναβάθμιση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, γ) έμφαση των οικονομικών στη γνώση, την καινοτομία και την πληροφορία, παρά στις “σκληρές” υλικές εισροές δ) ταχεία ανάπτυξη του

---

²⁷ Το JIT είναι ένας αμερικάνικος όρος ο οποίος περιγράφει το σύστημα παραγωγής της TOYOTA, ο οποίος σήμερα είναι αναγνωρισμένος ως ένας από τους πιο αποτελεσματικούς τρόπους παραγωγικής λειτουργίας στον κόσμο. Σημαίνει την παραγωγή υπηρεσιών και αγαθών την στιγμή ακριβώς που χρειάζονται και όχι όταν χρειαστούν, με ιδιαίτερη αναφορά στην ποιότητα και την αποτελεσματικότητα των προϊόντων.

τομέα των υπηρεσιών και μείωση του ρόλου της μεταποιητικής βιοτεχνίας στην δημιουργία απασχόλησης και εισοδήματος.

Δ) Ως προς το πολιτικό, θεσμικό, ρυθμιστικό και ιδεολογικό επίπεδο το καθεστώς της ευέλικτης συσσώρευσης, σε αντίθεση με το καθεστώς της μαζικής παραγωγής, στηρίχθηκε στην επικυριαρχία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, τα βασικά χαρακτηριστικά των οποίων ήταν: α) Η διάλυση του κοινωνικού συμβολαίου μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και η απορρύθμιση του κεϋνσιανού κοινωνικού κράτους β) η αποδυνάμωση των συλλογικών θεσμικών ρυθμίσεων, των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και η αντικατάστασή τους με εξατομικευμένες συλλογικές συμβάσεις γ) η μείωση της δύναμης των συνδικάτων δ) στροφή του ενδιαφέροντος και των προτεραιοτήτων της πολιτικής από τους στόχους της κοινωνικής ευημερίας, της ισότητας και της δικαιοσύνης, σε στόχους αύξησης της ανταγωνιστικότητας και της παραγωγικότητας δ) ένταση του διεθνούς ανταγωνισμού για κατάκτηση των αγορών και ε) ανάδυση των πολεμικών κρατών (warfare states) στη θέση των κοινωνικών κρατών (wellfare states), ως αποτέλεσμα της διεθνούς γεωπολιτικής αστάθειας. Πρόκειται για αλλαγές που υπαγόρευσε το πολιτικό πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού το ιστορικό πλαίσιο του οποίου θα μας απασχολήσει στην αμέσως επόμενη ενότητα της εργασίας μας (Κουρλιούρος, 2017, pp.317-18).

3.2. ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΡΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ

Η εμφάνιση του νεοφιλελεύθερου ρεύματος ιδεών είχε ήδη κάνει την εμφάνισή της μεταπολεμικά, όταν ο Φρήντριχ Χάγιεκ προανήγγειλε τις προϋποθέσεις εξόδου από το μεταπολεμικό “σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό συμβόλαιο”, μέσω της επιστροφής του προκεϋνσιανισμού και του βικτωριανού καπιταλισμού. Μέσω της δημιουργίας ενός κόσμου απαλλαγμένο από θεσμικούς μετριασμούς στη κοινωνική κυριαρχία των κατόχων κεφαλαίου, όπου δηλαδή ο καθένας θα μπορούσε να κερδίζει πολλά χωρίς να ελέγχεται από το κράτος. Πρόκειται για μια ιδέα που στηρίχθηκε στην ανάπτυξη μιας φιλελεύθερης οικονομίας, η οποία λιπάνθηκε από την κάμψη της αντίστασης του εργατικού κινήματος που υπέστη αξιοσημείωτες μεταβολές κατά την διάρθρωση των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής (Σταμάτης, 2005, pp.27-28).

Οι μεταβολές αυτές σηματοδοτούν το πέρασμα από την τεϋλοριστική οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας σε διαφορετικές μορφές οργάνωσης της εργασίας, οι οποίες επετεύχθησαν χάρη στην μικροηλεκτρονική επανάσταση με διαφοροποιημένα καταναλωτικά πρότυπα. Οι μεταβολές πραγματοποιήθηκαν λόγω της ιδιοσυστασίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής έναντι των προαστιακών μορφών οργάνωσης του βίου, αλλά και της τάσης του να αυξάνει διαρκώς τις παραγωγικές του δυνάμεις και να επεκτείνει συνεχώς τις εμπορευματικές σχέσεις. Η κατάσταση αυτή είχε ως αποτέλεσμα την διεύρυνση της αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου ανάπτυξης των παραγωγικών σχέσεων διεθνώς, η οποία επέβαλε σκληρούς όρους κοινωνικής κυριαρχίας σε μια κοινωνία δεσμευμένη από κρατικές ρυθμίσεις και η οποία δοκιμαζόταν από τις δυσμενείς οικονομικές συνέπειες της κρίσης του φορντισμού. Αιτία που δημιούργησε κάμψη στο ρυθμό της αύξησης της παραγωγικότητας και αύξηση των φαινομένων αντίστασης των εργαζομένων στον αυταρχικό τρόπο οργάνωσης της εργασίας, καθώς γινόταν όλο και πιο δύσκολο να επιτευχθεί ο συντονισμός των τεράστιων και άκαμπτων γραμμών της παραγωγής. Συνθήκες που έφεραν στο προσκήνιο πιο επίκαιρο από ποτέ το πρόσταγμα της ευελιξίας και το παραγωγικό σχήμα της ευέλικτης εξειδίκευσης (Σταμάτης, 2005, pp.27-28).

Την ανάγκη για μετάβαση σε μια εποχή που ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και χαρακτηρίστηκε ως μεταβατική, η οποία οδήγησε από την μια φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης σε μια άλλη. Επετεύχθη μέσω αλλαγών που μεταμόρφωσαν τη δομή αλλά και την οργάνωση των σύγχρονων οικονομιών, καθώς ο καπιταλισμός κατά την περίοδο αυτή “βρίσκεται σε ένα σταυροδρόμι της ιστορικής του διαδρομής, που σηματοδοτεί την ανάδειξη νέων δυνάμεων στο πεδίο της αγοράς, της κοινωνίας, αλλά και των θεσμών, ολότελα διαφορετικών από τις δυνάμεις που κυριάρχησαν μετά από τον Β’ παγκόσμιο πόλεμο”²⁸. Είναι η περίοδος όπου οι δυνάμεις του κεφαλαίου διεκδικούν ορμητικά την είσοδό τους σε χώρους του κοινωνικού βίου και σε δημόσια αγαθά εκτός συναλλαγής, αφού μέχρι τότε κυριαρχούσαν άλλα κριτήρια διαχείρισης εκτός κερδοσκοπίας. Η εμπορευματοποίηση των πάντων και οι ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων επιχειρήσεων και αγαθών αυξάνονται, όπως και η ανάγκη παραγωγής διαφοροποιημένων προϊόντων σε μικρές παρτίδες από μικρές και μεσαίες μονάδες παραγωγής οργανωμένες σε δίκτυα.

---

²⁸ Amin, 1994 σ.1

Η χρήση ευέλικτων μηχανών πολλαπλών χρήσεων και τα συστήματα H/Y που χειρίζονται ειδικευμένοι εργαζόμενοι είναι πλέον απαραίτητα εξαρτήματα των βιομηχανικών συννοικιών, όπως λ.χ αυτών στην Τρίτη Ιταλία, οι οποίες συγκροτήθηκαν από ευέλικτα παραγωγικά συστήματα συνεργαζομένων μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Αυτών που τάχθηκαν στην παροχή υποστηρικτικών υπηρεσιών προς την παραγωγή, γεγονός που επέτρεψε την “εκμετάλλευση εξωτερικών οικονομιών σκοπού” και όχι εσωτερικών οικονομιών κλίμακας. (Καλλίνικος et al., 2005, p.144).

Οι αλλαγές αυτές αντανakλούν τη νέα λογική της στρατηγικής του ανταγωνισμού των επιχειρήσεων των οποίων τα παραγωγικά συστήματα ανταποκρίνονται άμεσα στις διακυμάνσεις και τις αλλαγές της ζήτησης, προς ικανοποίηση των διαφορετικών και διαφοροποιημένων τμημάτων της αγοράς. Η έμφαση στη ποιότητα και το στυλ του προϊόντος τελείται υπό του κύκλου παραγωγής που ολοκληρώνεται σε λιγότερο χρόνο, επιτυγχάνοντας καλύτερη ποιότητα σε μια παραγωγική διαδικασία καλύτερα οργανωμένης και συντονισμένης. Μιας παραγωγικής διαδικασίας πιο συνεκτικής που απαιτεί και το ανάλογο εργατικό δυναμικό της ίδιας εντάσεως ευελιξίας και προσαρμοστικότητας, καθώς και συνολική αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων, έτσι ώστε η ικανότητα ταχείας προσαρμογής και ευελιξίας να αποτελεί αρχή του παραγωγικού συστήματος. Ουσιαστικά απαιτείται δηλαδή εγκατάλειψη της αρχής του τειλορισμού στη διαχείριση της εργασίας, καθώς αποσυνδέθηκε η χειρωνακτική από την διανοητική εργασία και μεγάλωσε ο καταμερισμός αυτής σε περισσότερες ειδικότητες εργαζομένων (Καλλίνικος et al., 2005, pp.142-43).

Το ερώτημα που δημιουργείται είναι αν οι νέες εξελίξεις ευνόησαν το κλείσιμο ή όχι του παραπάνω χάσματος και κατά πόσο ο παράγοντας εργασία αναβαθμίστηκε στη μεταβιομηχανική εποχή. Επίσης το εάν οι εξελίξεις ευνόησαν τους εργαζόμενους να αποκτήσουν χειρωνακτικές δεξιότητες που τους αφαίρεσε ο τειλορισμός ή εάν η αύξηση του καταμερισμού εργασίας και η διαδικασία της αποειδίκευσης που επεκτάθηκε, υποβάθμισε τον παράγοντα εργασία. Στα ερωτήματα αυτά θα απαντήσει ο διαχωρισμός της ευελιξίας σε αριθμητική και λειτουργική, προκειμένου να αξιολογηθούν οι επιπτώσεις των μεταβολών στην σύγχρονη εργασία. Κατά την έννοια αυτή επεξηγηματικά αναφέρουμε, ότι ως αριθμητική ευελιξία ορίζεται εκείνη που ο αριθμός των εργαζομένων προσαρμόζεται εύκολα στις μεταβολές της ζήτησης, ενώ ως λειτουργική η ευελιξία στην οποία οι εργαζόμενοι

διαθέτουν την ικανότητα να εκτελούν ποικίλες εργασίας προσαρμοσμένες στις αλλαγές της ζήτησης. Πρόκειται για τις ευέλικτες επιχειρήσεις που περιλάμβαναν τις δύο ομάδες εργαζομένων, τις οποίες αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα της εργασίας μας και οι οποίες αφορούσαν την κεντρική ομάδα εργαζομένων πυρήνα και την περιφερειακή ομάδα (Καλλίνικος et al., 2005, p.147).

Σημειωτέον ότι η ομάδα των εργαζομένων πυρήνα είναι περισσότερο ευέλικτη και προσαρμόσιμη ως προς την ικανότητα των εργαζομένων να εκτελούν εξειδικευμένες και πολυσύνθετες εργασίες, σε αντίθεση με την ομάδα των περιφερειακών εργαζομένων, οι οποίοι παρέχουν ένα διαφορετικό είδος ευελιξίας που ονομάζεται αριθμητική ευελιξία. Πρόκειται για την ομάδα η οποία εργάζεται με “μερική” ευκαιριακή και προσωρινή θέση εργασίας έχοντας χαμηλές απολαβές και επισφαλείς όρους εργασίας, δίνοντας το δικαίωμα στον εργοδότη να αυξομειώνει τον αριθμό των εργαζομένων προς αντιμετώπιση της οικονομικής αβεβαιότητας και του έντονου ανταγωνισμού. Τακτική η οποία προκάλεσε ταξική διαίρεση των εργαζομένων και διαμόρφωσε νέες κοινωνικές τάξεις που δεν είναι ομοιογενείς, αλλά ανασχηματίζονται μέσα από την δυναμική των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής. Μέσα από τον βαθύ διαχωρισμό των κατόχων κεφαλαίου και όσων στερούνται εργασιακών προνομίων, καθώς μειώνεται η νομικά κατοχυρωμένη εργασία και αυξάνεται η επισφαλής. Αυτή που παρέχεται με άτυπες μορφές εργασίας που δεν υπάγονται στο προστατευτικό δίκτυο ρυθμίσεων του εργατικού δικαίου που προσδιορίζει το κοινωνικό κράτος. Είναι η οπτική της ευέλικτης εξειδίκευσης που ευνοεί την ποιοτική αναβάθμιση της εργασίας, καθώς οι μισθοί των εργαζομένων είναι ανάλογοι των προσόντων τους και του βαθμού εξειδίκευσής τους και καθορίζονται από κλαδικές συμβάσεις (Σταμάτης, 2005, p.31).

Η φύση της ευέλικτης μορφής εργασίας μάλιστα συμβάλλει και στην αναβάθμισή της, καθώς απαιτούνται εργαζόμενοι ειδικευμένοι προς εκτέλεση εργασιών διαφορετικών μεταξύ τους, αλλά και ικανών να παρεμβαίνουν αποτελεσματικά στην παραγωγή των προϊόντων, τον σχεδιασμό τους και τη ποιοτική ανύψωσή τους. Να μπορούν να συνεργάζονται μεταξύ τους προς αύξηση της παραγωγικότητας και αντιμετώπιση της ανταγωνιστικότητας. Ανάλογα παραδείγματα αποτελούν οι περιπτώσεις των επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας της περιοχής της Silicon Valley καθώς και οι βιομηχανικές συνοικίες της Τρίτης Ιταλίας και της Toyota στην Ιαπωνία, όπου οι τεχνικές της ολικής ποιότητας και της άμεσης ανταπόκρισης έδωσαν την δυνατότητα στους εργαζομένους για ουσιαστική

παρέμβαση στην παραγωγική διαδικασία (Καλλίνικος et al., 2005, p.147), (Λυμπεράκη & Μουρίκη, 1996, p.68).

Η Αρχή αυτή διαφοροποιεί την ιαπωνική προσέγγιση από την φορντική μαζική παραγωγή,²⁹ όπως και η αξιοποίηση της αφοσίωσης και της εξαιρετικά καταβαλλόμενης προσπάθειας να επιτευχθεί καινοτόμος παραγωγή. Σκοπός που επετεύχθη και μέσω της πίεσης που ασκήθηκε στους εργαζόμενους όχι μόνο να δουλεύουν σκληρότερα αλλά και να προσπαθούν να βελτιώνουν συνεχώς τα προϊόντα και να δημιουργούν καινούργια. Γεγονός που δημιούργησε “σχέσεις εξάρτησης”³⁰ μεταξύ των μερών στο πλαίσιο της οργάνωσης της εργασίας, με στόχο την προσέγγιση της “παραγωγής και της παράδοσης άμα την παραγγελία”³¹ και της Διοίκησης ολικής ποιότητας.

Στοιχεία που χαρακτηρίζουν την “Ιαπωνοποίηση” της παραγωγικής και εργασιακής διαδικασίας και τα οποία σημαίνουν ότι στο εργοστάσιο δεν υπάρχουν αποθέματα³² καθώς τα υλικά και τα συστατικά παραδίδονται στο εργοστάσιο λίγο πριν χρησιμοποιηθούν. Ως εκ τούτου η παραγωγή είναι ευάλωτη σε διαταραχές και επομένως καθίσταται αναγκαία η διατήρηση της σταθερότητας στις σχέσεις απασχόλησης, όπως και η συνεργατική και ευέλικτη συμπεριφορά από μέρος των εργαζομένων. Κι αυτό γιατί το βιομηχανικό σύστημα εξαρτάται από αυτούς, αφού η δέσμευση των εταιρειών είναι η συνεχής βελτίωση των διαδικασιών παραγωγής και αναβάθμιση της ποιότητας (Watson, 2005, p.379).

3.3. ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

Το νέο οργανωτικό υπόδειγμα που προβάλλει λοιπόν, σύμφωνα με τον Piere έχει πολύ περισσότερο κοινωνικό περιεχόμενο από εκείνο της μαζικής παραγωγής. Κι αυτό γιατί δεν καθορίζει με τρόπο άκαμπτο και ασφυκτικό τον ρόλο που πρέπει να αναλάβει ο κάθε εργαζόμενος, η εμπλοκή του οποίου στην εργασία επηρεάζει την προσωπικότητά του και την αυτονομία του. Ο ρόλος του σ’ αυτήν διαρκώς μεταβάλλεται καθώς αλλάζουν οι λειτουργίες και οι προσαρμογές των προϊόντων στις μετατοπίσεις της ζήτησης και στο νέο σύστημα της ευέλικτης εξειδίκευσης που

²⁹ Σύμφωνα με τους Kenny και Fiolida (1993)

³⁰ Σύμφωνα με τον Oliver και wilkinson

³¹ Just-intime

³² Buffer stock: Αποθέματα που χρησιμοποιούνται για την πρόληψη διακύμανσης των τιμών σε περίπτωση που ζητηθεί απότομα αύξηση.

αποτελεί το όχημα για την έξοδο από την κρίση του φορντισμού. Υπόσχεται δε ευρεία ειδίκευση, συνεχή εκμάθηση των εργαζομένων, δικτύωση και ευελιξία. Ειδικότερα σε ότι αφορά το μέλλον της εργασίας υπόσχεται αναβάθμιση των τεχνικών δεξιοτήτων των εργαζομένων και την υιοθέτηση ενός δημοκρατικού συστήματος που θα περιβάλλει τις εργασιακές σχέσεις στη βάση του διαλόγου, της οικοδόμησης της εμπιστοσύνης, της συνεργασίας και του σεβασμού. Κοινός παρονομαστής όλων η επιτυχημένη αναδιάρθρωση μέσω της αποκεντρωμένης διοίκησης, της πολυειδίκευσης, της αύξησης των τεχνικών δεξιοτήτων των εργαζομένων και της συνεργασίας μεταξύ της διοίκησης και του εργατικού δυναμικού. Η προσέγγιση της ευέλικτη εξειδίκευσης, ότι η κυριαρχία της μαζικής παραγωγής δεν επετεύχθη λόγω της τεχνολογικής υπεροχής της, αλλά γιατί ένας σημαντικός όγκος πόρων επενδύθηκε συστηματικά για την ενδυνάμωσή της. Η ιδέα ότι οι μηχανές και η ενσωμάτωση της τεχνολογίας σε αυτές “αποτελούν τόσο τον καθρέφτη όσο και το ελατήριο της κοινωνικής εξέλιξης”³³ (Λυμπεράκη & Μουρίκη, 1996, p.65).

Οι ευμετάβλητες αγορές στις οποίες απευθύνονται τα νέα προϊόντα δεν επιτρέπουν την άκαμπτη διαφοροποίηση ανάμεσα σε διαφορετικά καθήκοντα αλλά επιβάλλουν την οργάνωση μιας αγοράς στην οποία θα επιτρέπονται οι απρόβλεπτες μετατροπές των παραγόμενων προϊόντων σε συνεργασία με τους συντελεστές της παραγωγής. Κατάσταση η οποία θα επέβαλε και τον συνεχή διάλογο μεταξύ των εργαζομένων και των διευθυντικών στελεχών στα πλαίσια της οργανωτικής διάταξης του συστήματος του κύκλου της παραγωγής. Σύμμαχος των εργαζομένων τα συνδικάτα τα οποία ενδυναμώνουν τη φωνή τους και την επιρροή τους στους εργαζόμενους, καθώς μέλη τους συμμετέχουν ακόμη στα συμβούλια των διευθυντών. Σε ακραίες περιπτώσεις μάλιστα εξαγοράζουν και μέρος των μετοχών της επιχείρησης, όπως π.χ στις περιπτώσεις των United Airlines και AVIS Rent-A-Car“ Προκειμένου μάλιστα να εξασφαλιστεί ένας ισχυρός μηχανισμός υποκίνησης και κινήτρων για εργασία, συχνά η απασχόληση είναι εξασφαλισμένη³⁴ (Λυμπεράκη & Μουρίκη, 1996, p.70).

Παράλληλα όμως με την ενδυνάμωση των σωματείων ενδυνάμωση παρουσιάζει και η τάση της εξάρτησης της παραγωγής από προνομιούχες ομάδες εργαζομένων που αυξάνουν την ανταγωνιστικότητα μεταξύ τους, καθώς σε πολλές

---

³³ Piore Sabel 1984:5

³⁴ Piore 1995:72

περιπτώσεις η βιωσιμότητα “εξαρτάται από την περιθωριοποίηση ορισμένων άλλων κατηγοριών εργαζομένων”³⁵ Διαμορφώνεται μια νέα πραγματικότητα την οποία καλείται να αντιμετωπίσει ο κόσμος της εργασίας, καθώς ανοίγονται νέα πεδία ευκαιριών και ουσιαστικής διαπραγμάτευσης τους. Όπως η δυνατότητα προοπτικής σημαντικής αναβάθμισης του ρόλους τους στη παραγωγή και η δυνατότητα εξειδίκευσης των τοπικών επιχειρήσεων στη παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων. Η δεύτερη εκδοχή μάλιστα αποτελεί υπόσχεση της ευελιξίας που αφορά την αποκέντρωση μέσω της νέας δυνατότητας αποκέντρωσης και της δύναμης του χώρου τοπικά, ως ευκαιρία αναβάθμισης των οικονομικών συστημάτων σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο.

Αιτία που αποτελεί υπόβαθρο για την ανάπτυξη υγιών σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ των εργαζομένων αλλά και μεταξύ μεμονωμένων επιχειρήσεων που συνεργάζονται μεταξύ τους στα πλαίσια της κοινωνικής αλληλεγγύης, έχοντας πρόσβαση η κάθε μια ξεχωριστά σε μια κοινή δεξαμενή γνώσεων και τεχνικών δεξιοτήτων. Κοινός σκοπός τους η τόνωση της καινοτομίας και προσαρμοστικότητας προς ανάπτυξη ενός θεσμικού υποστηρικτικού μηχανισμού αναγκαίας βιομηχανικής υποδομής, προς εξασφάλιση εξωτερικών οικονομιών για ολόκληρο το παραγωγικό σύστημα (Λυμπεράκη & Μουρίκη, 1996, p.71).

Υπό αυτές τις συνθήκες μεγάλες εργοστασιακές μονάδες υπάγονται στη βιομηχανική παραγωγή, ενώ ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού της καλείται να παρέχει διανοητική εργασία με συγκεκριμένες δεξιότητες στις μικρές και διάσπαρτες παραγωγικές μονάδες ανά τον πλανήτη, στα οποία κατασκευάζονται τμήματα των προϊόντων. Εξέλιξη η οποία είχε ως αποτέλεσμα η εργασιακή διαδικασία για την παραγωγή αυτών των προϊόντων να μην λαμβάνει χώρα μόνο εντός συνόρων και η οργάνωση της παραγωγής να αποδυναμωθεί, λόγω της κοινωνικής ενσωμάτωσης γενεών και ειδικοτήτων στα πλαίσια του μεγάλου εργοστασίου. Κατάσταση η οποία επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο λόγω της δυσκολίας εφαρμογής μιας συγκεκριμένης πολιτικής ρύθμισης προσαρμοσμένης στη νέα διάταξη της παραγωγικής διαδικασίας, αφού η νομοθεσία κάθε χώρας ήταν διαφορετική (Σταμάτης, 2005, p.32).

Υπό αυτές τις συνθήκες λοιπόν το εργοστάσιο αποτελεί το μέσον για την υλοποίηση της κοινωνικής μίξης μεταξύ των ετεροειδών εργαζομένων, οι οποίοι

---

³⁵ Pollert1991, Raimmie 1993)

ενώθηκαν μεταξύ τους ως προς την συλλογική τους δράση, με κοινό παρανομαστή την εργατική τους ταυτότητα και την κουλτούρα. Το οκτάωρο στάθηκε σύμμαχος τους σ' αυτήν την προσπάθεια, όχι όμως και στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν την στρατηγική μιας επιχείρησης ή ενός ομίλου καθώς αυτές εκδηλωνόταν και υλοποιούνταν σε διεθνή κλίμακα, ενώ οι αντιδράσεις των εργαζομένων σε τοπική. Σύμμαχος τους δεν ήταν πολλές φορές ούτε και ο χρόνος καθώς η επιδιωκόμενη από κυβερνητικές οργανώσεις ή από κυβερνήσεις πολιτική, είχε ως αποτέλεσμα την άρση της διάκρισης μεταξύ ελεύθερου και εργάσιμου χρόνου. Την διαμόρφωση μιας χρονικά ακανόνιστης παροχής εργασίας στον εργοδότη και τον σχηματισμό μιας νόμιμης μάζας μισθωτών απασχολούμενων και αναλώσιμων κατά τα πρότυπα του εργοδότη, ο οποίος πολλές φορές κρατά στάση προσωπικής ρήξης με την εργασιακή κουλτούρα. Στάση την οποία ενδυνάμωσε η γενίκευση της προσωρινής εργασίας και η αφόπλιση της ελπίδας και της προοπτικής των ασθενέστερων κοινωνικά και οικονομικά τάξεων που ήταν και οι πιο χειραγωγίσιμοι της εργοδοτικής δύναμης (Σταμάτης, 2005, pp.32-33).

3.4. Η ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΩΣ ΣΥΝΕΙΔΗΤΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Η εργασιακή επισφάλεια επιδιώκεται συνειδητά από τις δυνάμεις του κεφαλαίου μέσω της απορρύθμισης και αποσύνδεσης των εργασιακών σχέσεων από το εργατικό δίκαιο. Μέσω του κατακερματισμού της εργασίας, της επέκτασης της μερικής απασχόλησης και στον δημόσιο τομέα, με εργολαβίες και ενοικιάσεις εργαζομένων ή με απολύσεις αυτών, μετά από ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων επιχειρήσεων και τομέων κρατικής ευθύνης. Μέσω του φόβου επιδιώκεται η πειθαρχία του εργατικού δυναμικού στα συμφέροντα των εταιρειών, ενώ από το νεοφιλελεύθερο ιδίωμα διασπείρεται η άποψη, ότι η μερική απασχόληση υπερτερεί ακόμη και της ανεργίας, καθώς “βοηθά” το άτομο να αναπαράγεται κοινωνικά. Αντιπροτείνεται μάλιστα ο καταμερισμός εργασίας σε ακόμη περισσότερους κατόχους, έτσι ώστε η μερική απασχόληση να πλησιάζει συνειδητά την μερική ανεργία, υπό ένα καθεστώς που συνετέλεσε στη διαρκή και εξοντωτική πίεση κατά της μισθωτής εργασίας. Στην διάβρωση της “μισθωτής συνθήκης” που συντελέστηκε τα τελευταία χρόνια του 20ου αιώνα, στο πλαίσιο του οποίου οι πολιτικές μείωσης του κόστους εργασίας,

οδήγησαν στην υποβάθμισή της: Στην αυξημένη ανεργία, την ανάπτυξη ευέλικτων και φθηνών μορφών εργασίας, την συμπίεση των αμοιβών, την επιδείνωση των συνθηκών εργασίας και την απώλεια θεσμικών κατακτήσεων της μισθωτής εργασίας (Κουζής, 2001), (Στρατούλης, 2005).

Ως πρωτεύοντα ζητήματα ανάγονται η βελτίωση των οικονομικών δεικτών, οι επιδόσεις του χρηματιστηρίου και τα υψηλά κέρδη των επιχειρήσεων, ενώ το εργατικό ζήτημα, η εξάπλωση της φτώχειας, η κοινωνική απασφάλιση και η ανεργία αποτελούν ζητήματα δευτερεύουσας κοινωνικής σημασίας. Λογική η οποία στηρίζεται στην συνάδουσα προς την καπιταλιστική θέση άποψη ότι: “όσο πιο πολύ κατορθώνει το κράτος να επανεντάξει τους μεμονωμένους εργάτες σε μια κοινωνία η οποία λειτουργεί ομαλά, βασιζόμενη στη γνώση, τόσο πιο πολλά θα είναι τα δυνητικά κέρδη για το παγκόσμιο κεφάλαιο και τόσο πιο γρήγορη η οικονομική ανάπτυξη των κρατών. Υπό την έννοια αυτή η ασφάλεια μεταφράζεται σε οικονομική ανάπτυξη και βελτίωση των συνθηκών του βιοτικού επιπέδου. Άρα η κοινωνική ανισότητα δεν αποτελεί μείζον ζήτημα, καθώς οι άνθρωποι θα βελτιώσουν ποιοτικά τη ζωή τους, και ως εκ τούτου δεν θα ρισκάρουν αυτό που έχουν, μόνο και μόνο για να πολεμήσουν την αδικία του να γίνουν ακόμη πιο πλούσιοι οι πλουσιότεροι”³⁶ (Σταμάτης, 2005, p.35)

Πρόκειται για τοποθέτηση η οποία προσαρμόζεται στην νεοκλασική διδαχή της οικονομικής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία τα υψηλά οικονομικά κέρδη του κεφαλαίου οδηγούν σε επανεπένδυση. Άρα σε οικονομική ανάπτυξη, η οποία απομακρύνει τον προβληματισμό περί αδικίας και ανισότητας. Θέση η οποία “έδωσε βήμα” σε φαινόμενα που προέκυψαν από τις αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας στην Ευρώπη μετά το 1970, με αποτέλεσμα ο κόσμος της εργασίας να καταρρεύσει και τίποτα να μην θυμίζει την σιγουριά των προηγούμενων 50 χρόνων που γνωρίσαμε μετά τον Β’ παγκόσμιο πόλεμο. Κι αυτό γιατί η επερχόμενη ανάπτυξη δεν δημιούργησε θέσεις για όλους, ενώ ακόμη και οι νέες θέσεις χαρακτηρίζονται από επισφάλεια. Από τη δημιουργία “πλεονάζον”³⁷ προσωπικού που περιελάμβανε όχι μόνο τους άνεργους αλλά και τους απασχολούμενους με ειδικές συμβάσεις εργασίας”.³⁸ Κατά συνέπεια η συνθήκη της επισφαλούς εργασίας επηρέασε και τον

³⁶ M.carnoy/MCastells ό.π.σ.408&413 (Σταμάτης, 2005, p.36)

³⁷ Castel 1995, σελ. 400

³⁸ Πρόκειται για όσους απασχολούνται με συμβάσεις μερικής απασχόλησης, ορισμένου χρόνου κτλ. (Castel, 1995)

πυρήνα εργαζομένων μισθωτών, καθώς αποσταθεροποιήθηκαν ακόμη και οι σταθερές συνθήκες εργασίας, ενώ επιβλήθηκε στους εργαζόμενους μια προοπτική εξατομίκευσης της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας σε ένα “βιογραφικό” μοντέλο (Σταμάτης, 2005, p.36).

Ένα “νέο βιογραφικό μοντέλο” προσαρμοσμένο σ’ έναν εργασιακό κόσμο που χαρακτηρίζονταν από κινητικότητα, προσαρμοστικότητα, διαθεσιμότητα και ατομική ευελιξία. Όπου κάθε εργαζόμενος θα έπρεπε ή να δεχτεί την εκμετάλλευση της εργατικής του δύναμης κάτω από δυσμενείς συνθήκες ή να καταδικαστεί στην ανεργία τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Σε συνθήκες όπου καλείται να αναζητήσει ατομικά ό,τι καλύτερο γι αυτόν, μακριά από κάθε λογική συλλογικής διεκδίκησης και προστασίας, ενώ παράλληλα προσπαθεί να αντιμετωπίσει τις αντιξοότητες του εργασιακού του βίου και το δίλημμα που προέκυψε εντός του καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας. ‘Υπό αυτή τη σκοπιά μάλιστα, σημαντική είναι η εργασία του Αμερικανού κοινωνιολόγου της εργασίας Arne L.Kalleberg ο οποίος σε μια σειρά από δημοσιεύσεις του ορίζει ως εργασιακή επισφάλεια και την απασχόληση, η οποία θεωρείται απρόβλεπτη, αβέβαιη και επικίνδυνη από την σκοπιά του εργαζόμενου. Ο Arne Kalleberge επιπλέον εστιάζει στις εξελίξεις του μετασχηματισμού εργασίας και στο ρόλο που αυτές διαδραμάτισαν ως προς την αβεβαιότητα των εργασιακών σχέσεων, καθώς συντελέστηκαν στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης σε συνδυασμό με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών παραγωγής.

Κίνηση η οποία από την μια αύξησε τον ανταγωνισμό των εταιρειών μεταξύ τους και από την άλλη τις βοήθησε να πετύχουν το στόχο τους. Ένα στόχο που εκτός των άλλων ήταν η αποδυνάμωση των ρυθμίσεων που επέφεραν ειρήνη μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και προστασία στους εργαζόμενους. Η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων μάλιστα θα συντελούσε και στη μείωση της διαπραγματευτικής ικανότητας των εργαζομένων και θα επέφερε δύναμη στην εργοδοσία. Κατάσταση η οποία συνετέλεσε στην αύξηση της εργασιακής επισφάλειας και των κοινωνικών ανισοτήτων που έπληττε, ως εξέλιξη, κυρίως την μεσαία τάξη λόγω αύξησης του κόστους επιβίωσης, ενώ οι μισθοί παρέμειναν σταθεροί. (Σπυριδάκης, 2018, p.18)

Ως εκ τούτου λοιπόν, σύμφωνα με τον Loisy³⁹ τα άτομα ή οι οικογένειες αυτής της τάξης αλλά και όσοι η ζωή τους συνδέθηκε με την εργασιακή οικονομική

---

³⁹ Loisy 2000

και κοινωνική ανασφάλεια, δεν θα μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στις βασικές τους ανάγκες και θα οδηγούνταν στη φτώχεια. (Σπυριδάκης, 2018, p.62). Θα υφίστανται την εκμετάλλευση της δύναμης του κεφαλαίου προς όφελος των κατόχων εργασίας και παραγωγής με τη μορφή της “αφαίμαξης υπεραξίας” ή της υπερεργασίας. Διαδικασία κατά την οποία το μεγαλύτερο μέρος των κερδών δεν θα επέστρεφε σε αυτούς που το παρήγαγαν, αλλά ούτε σε αυτούς που θα δικαιούνταν ένα σημαντικό μερίδιο συμμετοχής τους. Μέσω της δομικής διάρθρωσης του καπιταλισμού θα συντελούνταν οικονομική εκμετάλλευση του κεφαλαίου προς τον εργαζόμενο, ως απόρροια της ανταγωνιστικής σχέσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Κατάσταση στην οποία εμπλέκεται η τάξη των άμεσων παραγωγών και η τάξη των επικαρπωτών της άμεσης παραγωγής, οδηγώντας στην αλλοτρίωση της προσωπικότητάς του εργαζόμενου και στην δέσμευση του μεγαλύτερου μέρους της ζωής του προς την εξυπηρέτηση αλλότριων και ιδιοτελών συμφερόντων της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης (Σταμάτης, 2005, p.37).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '90 η πολιτική της ΕΕ στον τομέα της απασχόλησης χαρακτηρίζεται ως αποσπασματική, καθώς η προώθηση της οικονομικής επίτευξης των στόχων των κρατών συνέτεινε στην βελτίωση του θεσμικού πλαισίου του εργατικού κοινοτικού δικαίου, υποβαθμίζοντας την κοινωνική διάσταση του θέματος. Το 1986 όμως το ζήτημα της Κοινωνικής Ευρώπης επανέρχεται στο προσκήνιο με αποτέλεσμα την ψήφιση το 1989 του “Χάρτη των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων,” που αποτέλεσε τμήμα του Πρωτοκόλλου της Κοινωνικής Πολιτικής της Συμφωνίας του Μάαστριχτ το 1991. Εξέλιξη η οποία έστρεψε την προσοχή των πολιτικών ηγεσιών στην οικονομική και νομισματική ολοκλήρωσή τους, μέσω της υιοθέτησης καθορισμένων στόχων, υπό την επίβλεψη κοινωνικών οργάνων, θέτοντας το θέμα της κοινωνικής διάστασης στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών με βάση την αρχή της επικουρικότητας. Οι χαμηλοί ρυθμοί ανάπτυξης, το πρόβλημα της ανεργίας και οι υψηλοί ρυθμοί πληθωρισμού εμπεριέχονται στο πλαίσιο της νομισματικής και οικονομικής πολιτικής των κρατών και κατά συνέπεια οι προτεραιότητές τους αυτές τους οδηγούν σε περιορισμό των πόρων προς άσκηση κοινωνικής πολιτικής και των δυνατοτήτων της προς βελτίωση της πρακτικής της αποτελεσματικότητας (Δεδουσόπουλος, 1998, p.76)

Εξέλιξη η οποία είχε ως αποτέλεσμα κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1990 να εκδηλωθεί μια νέα διάσταση στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, η οποία αφορά τις εργασιακές σχέσεις και την διαμόρφωση προτεραιοτήτων σε θέματα που αφορούν την ευελιξία εργασίας, προς ενίσχυση της απασχόλησης και της ανταγωνιστικότητας. Δύο νέα κοινοτικά κείμενα η “Λευκή Βίβλος” και η “Πράσινη Βίβλος” διαμορφώνουν την φιλοσοφία των ΕΕ μιλώντας για την Ανάπτυξη και την Ανταγωνιστικότητα αντίστοιχα, καθώς και για το μέλλον των εργασιακών σχέσεων, έχοντας στόχο την ενίσχυση των επιπέδων απασχόλησης. Στόχο που περιλαμβάνει και επιμέρους στόχους, σε μια περίοδο που επικρατεί υψηλό ποσοστό ανεργίας, περιορισμένη χρήσης ευελιξίας στην αγορά εργασίας και χαμηλή ανταγωνιστικότητα. Είναι απαραίτητη η εκδήλωση μιας νέας διάστασης λοιπόν στο ευρύτερο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής και στο χώρο των εργασιακών σχέσεων, μέσω μεταρρυθμίσεων, οι οποίες προωθήθηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο και από τις

κυβερνήσεις των κρατών μελών. Ο τρόπος εισαγωγής της ευελιξίας μάλιστα διαφέρει από χώρα σε χώρα, καθώς το καθένα από τα κράτη της Ε.Ε. έχει το δικαίωμα της επιλογής και εφαρμογής συγκεκριμένων πολιτικών και μέτρων προς την υλοποίησή τους, αλλά και ως προς τον τρόπο αντιμετώπισης των επιπτώσεων στους εργαζομένους και στην αγορά εργασίας (Δεδουσόπουλος, 1998, p.76)

Κύριο εργαλείο τους για την διατήρηση της απασχόλησης, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομική κρίσης αποτέλεσε η “ευελιξία με ασφάλεια” στο χώρο εργασίας, η οποία συνίσταται στη στήριξη του στόχου της στρατηγικής της Λισαβόνας για βιώσιμη ανάπτυξη με καλύτερες και περισσότερες θέσεις εργασίας. Τρόπος επίτευξης η ενίσχυση της απασχόλησης και της ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας και η προοπτική ανάπτυξης μιας αλληλέγγυας και δικαιότερης αγοράς εργασίας, έτσι ώστε να καταστεί η ενιαία Ευρωπαϊκή αγορά πιο ανταγωνιστική σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης. Η διαφορά των χωρών όμως μεταξύ τους, ως προς το κοινωνικό κράτος αλλά και ως προς το θεσμικό και νομικό τους πλαίσιο, είχε ως αποτέλεσμα να υπάρχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά στη τελική διάρθρωση της αγοράς, αλλά και στα οικονομικά τους αποτελέσματα. Χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε την περίπτωση της Γερμανίας, της Δανίας, του Ηνωμένου Βασιλείου, της Γαλλίας και της Ελλάδας καθώς αποτελούν ένα καλό δείγμα χωρών της Ευρώπης στις οποίες συναντά κανείς αυτού του είδους τις ευέλικτες εργοστασιακές σχέσεις, οι οποίες όμως διαφέρουν μεταξύ τους στο θεσμικό πλαίσιο και τη νομοθεσία (Κουζής, 2012).

Εξετάζοντας λοιπόν αρχικά την περίπτωση της Γερμανίας αξίζει να σταθούμε στον όρο “mini-jobs” ο οποίος περιγράφει τις ευέλικτες μορφές εργασίας που αναπτύχθηκαν τα τελευταία χρόνια στη χώρα. Πρόκειται για εργασιακές σχέσεις που αφορούν λίγες ώρες απασχόλησης, χαμηλούς μισθούς και ένα σύστημα επιδότησης εισφορών κοινωνικής ασφάλειας των εργαζομένων. Χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε μάλιστα, ότι η χώρα ανήκει σ’ αυτές που έχουν συντηρητικό, κορπορατιστικό καθεστώς, σύμφωνα με την ταξινόμηση του Esping-Andersen (1990) που σημαίνει ότι χαρακτηρίζεται από γενναιόδωρες παροχές στην οικογένεια οι οποίες παρέχονται με βάση την κοινωνικο-επαγγελματική κατάσταση των μελών της. Η εξέλιξη των εργασιακών σχέσεων στη Χώρα ξεκίνησε κατά την δεκαετία του 1990, όταν αυτή βρέθηκε αντιμέτωπη με το πρόβλημα ενοποίησης του ανατολικού τμήματός της, σύμφωνα με τις αρχές της ελεύθερης οικονομίας. Με την ένταξή της μάλιστα στην ζώνη του ευρώ παρουσίασε ανάπτυξη 2,8% και χαμηλό πληθωρισμό της τάξης του

2,8%, ενώ η ανεργία κατέγραψε τα πιο υψηλά της επίπεδα. Την περίοδο αυτή μάλιστα αυξητικές τάσεις παρουσίασε και η μερική απασχόληση στη Χώρα, όπως και η προσωρινή, ενώ παράλληλα εφαρμόζεται μια πολιτική αύξησης της ευελιξίας της εργασίας, μέσω της διακυβέρνησης των Χριστιανοδημοκρατών σε συμμαχία με τους Φιλελεύθερους και την Χριστιανική Κοινωνική Ένωση. (Κουζής, 2001, pp.166-95)

Την ίδια χρονική στιγμή επίσης έντονη είναι και η πίεση από πλευράς των εργοδοτών για μείωση του εργατικού κόστους, μέσω της αύξησης της ευελιξίας της απασχόλησης και του χρόνου εργασίας, της συγκράτησης των αυξήσεων των τιμών αλλά και μέσω της αποκέντρωσης προς τις επιχειρήσεις συλλογικής διαπραγμάτευσης, όπως όριζε η παραδοσιακή πρακτική κοινωνικής συναίνεσης στη μεταπολεμική Γερμανία, προς όφελος της ιδιαιτερότητας των επιχειρησιακών μονάδων. Το 1998 μάλιστα και ενώ οι σοσιαλδημοκράτες βρίσκονται στην εξουσία υπογράφεται τριμερής συνθήκη, σύμφωνα με την οποία προβλέπονται:

- η ανάπτυξη ευελιξίας χρόνου και εργασίας, ο οποίος προήλθε κυρίως από τη μείωση υπερωριών και την αύξηση διευθέτησης του εργάσιμου χρόνου και της μερικής απασχόλησης,
- η σταθερή μείωση του μη μισθολογικού κόστους, σε συνδυασμό με τον εκσυγχρονισμό του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης,
- η ενθάρρυνση για πρόωρη σύνταξη,
- η ενθάρρυνση καινοτομιών προς αύξηση της ανταγωνιστικότητας,
- η μείωση του φόρου των επιχειρήσεων, κυρίως των μικρομεσαίων.

Είναι ξεκάθαρο λοιπόν πως η Γερμανία άνοιξε το δρόμο του εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων, μέσω της μείωσης των υπερωριών και την αύξηση της μερικής απασχόλησης, αλλά και μέσω της διευθέτησης του εργάσιμου χρόνου, προς όφελος των εταιριών. Το 2003 μάλιστα άλλο ένα κύμα μεταρρυθμίσεων δημιουργείται με σκοπό την αύξηση της ευελιξίας η οποία επετεύχθη μέσω του προγράμματος “Αντζελα 2010,” όπου προκύπτει συνολική αναδιάρθρωση των σχέσεων του κοινωνικού κράτους και των εργασιακών σχέσεων, με αποτέλεσμα: μεγάλες περικοπές στο επίδομα ανεργίας, ελαστικοποίηση των μισθών, περαιτέρω επέκταση της μερικής απασχόλησης και μείωση των δαπανών για τη δημόσια υγεία. (Κουζής, 2001, pp.166-95)

Πρόκειται για το πακέτο Hartz IV που έμεινε γνωστό με το όνομα του επικεφαλής του, το οποίο ψηφίστηκε μέσω νόμου με σκοπό τη δραστική μείωση του επιδόματος ανεργίας και της διάρκειας παροχής του, βασική προϋπόθεση της οποίας

ήταν οι άνεργοι πολίτες να δηλώσουν στον ΟΟΕ⁴⁰ τα περιουσιακά τους στοιχεία, αποδεικνύοντας ανά τακτά χρονικά διαστήματα, πως καταβάλλουν προσπάθειες εύρεσης “υποφερτής”⁴¹ εργασίας (Τριανταφυλλίδου, 2013).

Βασικός πυλώνας του εργασιακού μοντέλου “Αντζελα 2010” ήταν επίσης η δημιουργία και ανάπτυξη των mini-jobs, τον σχεδιασμό των οποίων προαναφέραμε, ως μια εκτεταμένη επιδότηση των εισφορών κοινωνικής ασφάλειας για τους εργαζόμενους με χαμηλό μισθό. Αποτελεί δηλαδή ουσιαστικά μια ειδική κατηγορία ειδικής απασχόλησης, όπου ο εργοδότης δεν καταβάλλει εισφορές, φόρους και ασφάλιση, ενώ έχει ελαστική σχέση εργασίας με τον εργαζόμενο ο οποίος αμείβεται με χαμηλή αμοιβή ανά ώρα. Αυτό δηλαδή σημαίνει ότι ο ο εθνικά ανώτατος μισθός των mini-jobs είναι περίπου τα 450 ευρώ, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι ένας επίσης μεγάλος αριθμός εργαζομένων σε mini-jobs απασχολείται σε θέσεις εργασίας με περιορισμένες αλλά περισσότερες ώρες απασχόλησης, με εθνικό ανώτερο μισθό τα 850 ευρώ. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι στη Γερμανία μεγάλη άνθηση γνωρίζει και η προσωρινή απασχόληση, όπως και η ενοικίαση εργαζομένων από εταιρείες προσωρινής απασχόλησης, συνθήκες οι οποίες μας προκαλούν εύλογα την απορία: πως είναι δυνατόν η Γερμανία να αποτελεί την τέταρτη μεγαλύτερη οικονομική δύναμη στο κόσμο, ενώ το εργατικό της δυναμικό μπορεί να επιβιώνει με τόσο χαμηλές απολαβές; Κι όλα αυτά σε συνδυασμό ότι στην Γερμανία δεν υπάρχει καθορισμένος κατώτατος μισθός (Παναγιώτου, 2014).

Αντίθετα με την Γερμανία, η Δανία έχει επιλέξει ένα διαφορετικό τρόπο οργάνωσης εργασίας, το βασικό χαρακτηριστικό της οποίας είναι η ευελιξία με ασφάλεια. Ανήκει στις χώρες με σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό κράτος και οι παροχές της είναι καθολικού χαρακτήρα, χωρίς έλεγχο πόρων για την απόδοσή τους. Συνδυάζει την ευελιξία στην αγορά εργασίας και την ασφάλεια των εργαζομένων, υπό την αιγίδα ενός ισχυρού κράτους, το μοντέλο του οποίου χαρακτηρίζεται από την απορρύθμιση του θεσμικού πλαισίου σχετικά με την προστασία της απασχόλησης. Χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε τα γενναία επιδόματα ανεργίας σε μια κοινωνία ανέργων, οι οποίοι διευκολύνονται ως προς την κινητικότητά τους για την επιτυχή εύρεση εργασίας, μέσω της αύξησης και τον εκσυγχρονισμό των προσόντων τους υπό

---

⁴⁰ Ομοσπονδιακό οργανισμό εργασίας

⁴¹ Υποφερτό θεωρείται κάθε είδος εργασίας, στις απαιτήσεις του οποίου ο υποψήφιος εργαζόμενος θα πρέπει να ανταποκρίνεται νοητικά, σωματικά και ψυχολογικά, ασχέτως επαγγελματικής κατάρτισης και μόρφωσης.

το πλαίσιο προγραμμάτων επανακατάρτισης και δια της βίου μάθησης. (Μιχαλάκη & Φιλίνης, 2008).

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της εργασίας με ευελιξία και ασφάλεια του Δανικού μοντέλου είναι:

- Παροχή χαμηλών αποζημιώσεων απόλυσης με μέσο όρο τους μισθούς 13 εβδομάδων.
- Καθιέρωση υψηλού ορίου ομαδικών απολύσεων, όπου σε ορισμένες κατηγορίες επιχειρήσεων με (100 - 300 εργαζόμενους) το όριο είναι 10%.
- Καθιέρωση μεγάλης διάρκειας επιδότηση των ανέργων, έως και 4 χρόνια.
- Δημιουργία αποτελεσματικού συστήματος κατάρτισης και επανένταξης, ώστε ο μέσος όρος ανεργίας να κυμαίνεται περίπου στους 6 μήνες.
- Παρουσίαση χαμηλού ποσοστού ανεργίας, με ιδιαίτερα αυξημένη την παρουσία της μερικής απασχόλησης και χαμηλού ποσοστού μακροχρόνιων ανέργων ανά έτος.
- Παρουσίαση υψηλού ποσοστού απασχόλησης, το οποίο κατατάσσει τη χώρα στην πρώτη θέση της ΕΕ και υψηλή κινητικότητα εργασίας, αφού το 30% των εργαζομένων αλλάζει εργοδότη κάθε χρόνο

Το μοντέλο αυτό της Δανίας, για το οποίο στα αγγλικά χρησιμοποιείται ο όρος ο *flexicurity*, εκτός των άλλων στηρίζεται επίσης στην παραδοσιακή δανική κουλτούρα κοινωνικού διαλόγου και εμπιστοσύνης μεταξύ των συνδιαλεγόμενων, αλλά και στο υψηλό ποσοστό συνδικαλισμού, το οποίο είναι το μεγαλύτερο στην Ευρώπη.⁴² Για τον λόγο αυτό, αλλά και για όλα όσα αναφέραμε, το ποσοστό ανεργίας στη Δανία κυμαίνεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Κατάσταση την οποία ευνοεί το γεγονός, ότι η χώρα δαπανά μεγάλα ποσοστά ως ποσοστό του ΑΕΠ σε “ενεργές πολιτικές απασχόλησης” αλλά και στο ότι τα τελευταία χρόνια οι επιχειρήσεις λειτουργούν με συστήματα καταμερισμού εργασίας.

Πρόκειται για προγράμματα μείωσης του χρόνου απασχόλησης, με παράλληλο καταμερισμό εργασιών σε εργολάβους. Τακτική που αφορά μια μορφή ευελιξίας της εργασίας που είναι ευρύτερα διαδεδομένη στις επιχειρήσεις, των οποίων ο κύκλος εργασιών μειώνεται λόγω της οικονομικής κρίσης. Έτσι αυτές δεν προβαίνουν σε απολύσεις εργαζομένων, άποψη στην οποία συμφωνούν τα συνδικάτα

---

⁴² Με ποσοστό 80%-85%

και οι εργοδοτικές οργανώσεις, καθώς εκτιμούν ότι με τον τρόπο αυτό διατηρούνται οι θέσεις εργασίας. (Κουζής, 2008, pp.66-77)

Κλείνοντας την ενδεικτική αναφορά μας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης με ευέλικτες μορφές εργασίες, αξίζει να σταθούμε και στο σύστημα των εργασιακών σχέσεων των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής, το οποίο στηρίχθηκε στον εθελοντικό χαρακτήρα των κοινωνικών εταίρων.⁴³ Η παρέμβασή τους περιόρισε σημαντικά τον ρόλο της νομοθεσίας, η έλλειψη κανόνων ρύθμισης της οποίας ευνόησε την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, όπως και η αποδυνάμωση των συνδικάτων. Σύμμαχος τους η αποκέντρωση, η εξατομίκευση του τρόπου διαμόρφωσης των αμοιβών και οι ιδιωτικοποιήσεις που εκδηλώθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 80, ως παράγοντες με έντονες συνέπειες στην απασχόληση και τις εργασιακές σχέσεις. Εξέλιξη την οποία ευνόησε η εκλογή των εργατικών⁴⁴ στην κυβέρνηση, η οποία είχε ως αποτέλεσμα η ευέλικτη εργασία να παραμείνει βασικός άξονας της πολιτικής της χώρας, παρ' όλο που έγιναν προσπάθειες: για την καθιέρωση ελάχιστου μισθού, την καταπολέμηση της ανεργίας και την λήψη δραστικών μέτρων προς αναβάθμιση της εργασίας. Χαρακτηριστικά μορφών της ευελιξίας η οποία παρατηρείται ακόμη και ως προς τις αμοιβές των εργαζομένων στην Βρετανία, μέσω της αξιολόγησης ατομικών προσόντων και της απόδοσης αυτών, ενώ είναι σημαντικό να αναφερθεί πως ακόμη και οι συλλογικές συμφωνίες στις Η.Π.Α δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα. Αποτελούν “συμφωνίες κυρίων” με ηθικές και πολιτικές δεσμεύσεις οι οποίες αναπτύσσονται σε αποκεντρωμένο κυρίως επίπεδο, αποβλέποντας στο συνδυασμό της ευέλικτης εργασίας με την ασφάλεια και την προστασία των εργαζομένων (Κουζής, 2001).

Ιδιαίτερα διαδεδομένες είναι επίσης στις Η.Π.Α και οι Συμβάσεις μηδενικών ωρών, οι οποίες πρωτοεμφανίστηκαν στις αρχές της δεκαετίας του '80 επί κυβέρνησης Θάτσερ και στις οποίες οι εργαζόμενοι δεν έχουν ωράριο, ούτε σταθερό εισόδημα, ενώ καλούνται να εργαστούν όσο και όταν τους χρειαστεί ο εργοδότης τους. Υπό αυτό το καθεστώς οι εργαζόμενοι δεν έχουν πρόσβαση ούτε σε επιδόματα

⁴³ Οργανώσεις που εκπροσωπούν τα συμφέροντα των ευρωπαϊών εργαζομένων και εργοδοτών.

⁴⁴ Το Εργατικό κόμμα (στα αγγλικά :Labour Party) ιδρύθηκε στις αρχές του εικοστού αιώνα και είναι το πιο βασικό κόμμα της κεντροαριστεράς στη Βρετανία. Έξι πρωθυπουργοί της Χώρας ήταν εργατικοί μεταξύ των οποίων οι τέως πρωθυπουργοί Ουίλσον Χάρολντ, Τόνι Μπλέρ και Μπράουν Γκόρντον.

ασθένειας, αποζημίωσης, απόλυσης ή διακοπών, ενώ η έννομη προστασία τους εξαρτάται από την ακριβή διατύπωση της ατομικής σύμβασής τους.

Πρόκειται λοιπόν για συμβάσεις που αντιπροσωπεύουν διάφορους βαθμούς κατακερματισμού της εργασίας, αιτία που καθιστά σοβαρότατο πρόβλημα τον ακριβή ορισμό τους. Γίνεται αντιληπτό λοιπόν, ότι στις Η.Π.Α η έννοια της επισφαλούς εργασίας δεν έχει επενδυθεί με συλλογική ή κοινωνική σημασία, αλλά θεωρείται χαρακτηριστικό των ατομικών εργασιακών βίων, με συνέπειες στην οικογένεια και τον προϋπολογισμό της. Στον όρο της μάλιστα σύμφωνα με τον Barbier (2011) συμπεριλαμβάνεται και μια σειρά από έννοιες του “ρίσκου” οι οποίες έγιναν αιτίες διαλόγου, όπως και η μέτρηση της ανασφάλειας σε σχέση με τις διαφορετικές μορφές εργασίας, οι οποίες κατά καιρούς έχουν τραβήξει το ενδιαφέρον της ερευνητικής κοινότητας.

Χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε την έκδοση της πρώτης μονογραφίας οικονομολόγου για το “πρεκαριάτο”,⁴⁵ το σώμα δηλαδή των επισφαλώς εργαζομένων, το οποίο παρουσιάστηκε ως μια νέα επικίνδυνη κοινωνική τάξη. Αντίστοιχες τάσεις με την Μ. Βρετανία εμφανίστηκαν και στην ακαδημαϊκή κοινωνιολογία των Η.Π.Α. όπως για παράδειγμα στην τελετή αναγόρευσης του προέδρου της Αμερικανικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας καθηγητή Arne Kalleberg (2009), ο οποίος χρησιμοποίησε τον όρο των “επισφαλώς εργαζομένων” για να περιγράψει την κοινωνική και ταξική κατηγοριοποίησή τους (Standing, 2011).

Μια άλλη πιο πολιτικοποιημένη θεωρία της επισφαλούς εργασίας, παρουσιάστηκε παγκοσμίως και από την Ιταλία, η προοπτική της οποίας βασίστηκε στην θεωρία του μετα-εργατισμού⁴⁶ ή της μετα-αυτονομίας.⁴⁷ Οι στοχαστές που κατηγοριοποιούνται σ’ αυτή τη κατηγορία αν και έχουν πολλές διαφορές μεταξύ τους, μοιράζονται βασικές ιδέες του Ιταλικού Αυτόνομου Μαρξισμού της δεκαετίας του 1970, διατείνονταν την μετα-αυτόνομη προοπτική της μεταφορντικής κοινωνίας. Σύμφωνα με αυτή λοιπόν “η εργασία είναι ευέλικτη, επειδή οι εργαζόμενοι μπορούν και πρέπει να προσαρμοστούν σε καθήκοντα διαφορετικά, κινητική επειδή πρέπει να μετακινούνται από την μια δουλειά στην άλλη και επισφαλής επειδή κανένα συμβόλαιο δεν εγγυάται μακροχρόνια και σταθερή απασχόληση (Hardt & Negri, 2000, p.112).

---

⁴⁵ Standing, 2011

⁴⁶ post operaismo

⁴⁷ post-autonomia

Ερευνώντας στη συνέχεια την ερευνητική διαπραγμάτευση της έννοιας “επισφάλειας” στην Γαλλία, διαπιστώνουμε ότι η χώρα είναι πρωτοπόρα στην ανάδειξη του όρου, καθώς στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ο Γάλλος φιλόσοφος Pierre Bourdieu⁴⁸ εισήγαγε τον όρο στην έρευνά του στην Αλγερία. Ο λόγος ήταν για να επιδείξει την κοινωνική διάκριση που χώριζε την εποχή εκείνη τους μόνιμους εργαζόμενους από τους άτυπα ή προσωρινά εργαζόμενους. Η κοινωνιολόγος Agnes Pitrou⁴⁹ λίγο αργότερα, κατέδειξε ως επισφαλείς τις οικογένειες που χαρακτηρίζονταν από έλλειψη δεξιοτήτων στην αγορά εργασίας, ακανόνιστους οικονομικούς πόρους και ασταθείς συνθήκες διαβίωσης, ενώ η αναφορά του όρου υπάρχει και στην αναφορά Oheix το 1981 για το Υπουργείο Εσωτερικών της Γαλλίας (Pitrou, 1978, pp.51-64).

Εκεί όπου ως επισφάλεια ορίζεται η απουσία ασφάλειας των οικογενειών, ως αιτία που δεν μπορούν να χαρούν τους καρπούς των κόπων τους και τα βασικά δικαιώματά τους. Ο Cingolani το 2005 επισημαίνει επίσης, ότι ο όρος επισφάλεια στη Γαλλία πήρε για πρώτη φορά την έννοια της ανασφάλειας στην αναφορά του Joseph Wresinski το 1987, σε ένα άρθρο του στον κώδικα εργασίας, ενώ ήδη από το 1982 κωδικοποιούνται από την Γαλλική στατιστική εταιρεία ως επισφαλή καθεστάτα, η εξαρτημένη εργασία, η εργασία σε εταιρείες προσωρινής απασχόλησης, η μαθητεία, τα stage κ.α (Cingolani, 2006).

Κλείνοντας αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Barbier⁵⁰ Brygoo⁵¹ και Viguier⁵² σημειώνουν ότι η έννοια της επισφαλούς εργασίας, λειτουργεί ταυτόχρονα και σαν “ζουρλομανδύας”, αφού περιορίζει ως έννοια την πραγματική έκταση των πραγματικών συνθηκών της αγοράς εργασίας, επιδρώντας αρνητικά στους ανθρώπους και σαν “σούπα κακαβιάς” αφού εμπεριέχει λίγο απ’όλες τις συνθήκες της σύγχρονης αγοράς εργασίας (Barbier et al., 2002).

⁴⁸ Ο Πιέρ Μπουρντιέ υπήρξε Γάλλος φιλόσοφος, κοινωνικός επιστήμονας και κοινωνιολόγος, στα άμεσα ενδιαφέροντα του οποίου υπήρξε η κατανόηση αλλά και η παρατήρηση των δρώντων υποκειμένων στην κοινωνία.

⁴⁹ Η κοινωνιολόγος Agnes Pitrou ασχολήθηκε με τις εξελίξεις της οικογενειακής ζωής από την δεκαετία του 1970.

⁵⁰ Barbier, Brygoo & Viguier (2002)

⁵¹ Ο Edouard -Raoul Brygoo είναι Γάλλος βιολόγος και γιατρός (1920--2016) και είναι γνωστός για το έργο του σχετικά με την αντίσταση των ζωντανών οργανισμών στην ιονίζουσα ακτινοβολία

⁵² Ο Jean-Paul Viguier είναι Γάλλος αρχιτέκτονας ο οποίος θεωρείται ένας από τους κορυφαίους αρχιτέκτονες στο κόσμο και από τους λίγους που εργάστηκαν εκτός Ευρώπης.

Προσδιορίζουν μάλιστα την έννοια της επισφάλειας, ως προς τον τρόπο εφαρμογής της :α) στις βιοτικές συνθήκες των οικογενειών των κατώτερων τάξεων και των νοικοκυριών τους β) στη νομική και κοινωνική υπόσταση (status) των ατόμων, ως προς την εργασία γ) στην εργασιακή επισφάλεια όσον αφορά το είδος του εργασιακού συμβολαίου, τις προοπτικές εξέλιξης και το μισθό και δ) στην επισφάλεια και την επισφαλοποίηση της κοινωνίας ως σύνολο. Τελικά ένας συγκεντρωτικός και συνοπτικός ορισμός της έννοιας, σύμφωνα με επιστημονικό άρθρο του 2003 μπορεί να είναι:” Ο αθροιστικός συνδυασμός άτυπων επαγγελματικών συμβολαίων ελάχιστων κοινωνικών δικαιωμάτων, περιορισμένης κοινωνικής προστασίας, εργασιακής ανασφάλειας, μικρής διάρκειας πρόσκαιρος απασχόλησης και χαμηλών μισθών (Lewchuk et al., 2003).

4.1. Η ΕΥΕΛΙΚΤΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΑΣΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1990 το ελληνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων στηριζόταν στο κορπορατισμό,⁵³ η επικράτηση του οποίου συνδεόταν με την άνοδο της χούντας. Κύρια χαρακτηριστικά του η ύπαρξη οργανωμένων ομάδων συμφερόντων που ελέγχονταν από το κράτος, η διεκπεραίωση συλλογικών διαπραγματεύσεων υπό την στενή παρακολούθηση του κράτους, καθώς και η ύπαρξη φορέων τριμερούς εκπροσώπησης με σκοπό την χάραξη της οικονομικής πολιτικής. Σε αντίθεση μάλιστα με ότι συνέβαινε στις περισσότερες χώρες, η πτώση του αυταρχικού καθεστώτος της δικτατορίας στην Ελλάδα, δεν σηματοδότησε και την πτώση του κρατικού κορπορατισμού, με αποτέλεσμα ανάλογες πρακτικές της να συνεχιστούν και μετά την μεταπολίτευση. Μέχρι και την δεκαετία του ‘90 όπου επήλθε το τέλος του εν λόγω καθεστώτος, το οποίο επετεύχθη μέσω νομοθετικού πλαισίου για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις και την ανάπτυξη θεσμών και πρακτικών τριμερούς διαλόγου και συμμετοχής (Καρακιουλάφη & Μοσχονάς, 2006).

Τακτική η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ένταξη της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση⁵⁴ και την αύξηση της κινητικότητας των εργαζομένων στην Χώρα, με αναλογία η μερική απασχόληση να είναι σε χαμηλότερα

⁵³ Πρόκειται για το συντεχνιακό κράτος το οποίο χαρακτηριζόταν από την ενσωμάτωση των εργατών και των διευθυντών στην διαδικασία της κυβέρνησης.

⁵⁴ Η Οικονομική και νομισματική Ένωση αποτελεί ομπρέλα προστασίας των πολιτικών και των κυβερνήσεων που αποσκοπούν σε κοινή γραμμή πλεύσης της οικονομίας των κρατών τους, μέλη της οποίας είναι επίσημα και τα 27 κράτη της ΕΕ.

επίπεδα συγκριτικά με τον κοινοτικό μέσο όρο των άλλων κρατών της Ευρώπης και η προσωρινή απασχόληση κοντά στα κοινοτικά επίπεδα. Την ίδια χρονική στιγμή μάλιστα απειλή για το μέλλον της εργασίας των Ελλήνων αποτέλεσε και η είσοδος των μεταναστών στην Ελλάδα, ως κύρια έκφραση της φτηνής εργατικής δύναμης, καθώς η πολιτική των μισθών κυριαρχείται από τη λογική του μειωμένου εργατικού κόστους. Στόχος της η προσπάθεια αύξησης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας και η μείωση του πληθωρισμού και της ανεργίας, η οποία αυξήθηκε σε αντίθεση με την πλειοψηφία των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πολιτική η οποία παρόλο που δεν ευόδωσε συνεχίστηκε με αλληπάλληλες πολιτικές λιτότητας, σε μια περίοδο που το συνδικαλιστικό κίνημα βρίσκεται σε υποχώρηση λόγω απομαζικοποίησης, αλλά και άλλων προβλημάτων στην εσωτερική λειτουργία του. (Κουζής, 2001). Είναι η περίοδος, όπου συντελούνται σημαντικές αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις στον Ελλαδικό χώρο, οι οποίες συνοψίζονται στις εξής:

1. Προσαρμογή σε όσα επιτάσσουν οι όροι του διεθνούς ανταγωνισμού και οι κοινοτικές κατευθύνσεις για ευελιξία στην αγορά και συγκράτηση των τιμών.
2. Διαμόρφωση συναινετικού κλίματος ανάμεσα στην εργοδοσία και τα συνδικάτα.
3. Εκσυγχρονισμός των σημείων της εργατικής νομοθεσίας που αφορούν το πεδίο των συλλογικών σχέσεων εργασίας και προσαρμογή στους κανόνες της κοινοτικής νομοθεσίας.
4. Ενίσχυση της παράνομης απασχόλησης, λόγω της άφιξης των μεταναστών και της απουσίας ελέγχου μηχανισμών της εργατικής νομοθεσίας.

Πρόκειται για εργασιακές αλλαγές οι οποίες σταδιακά οδήγησαν στην δημιουργία του φαινομένου της μη σταθερής εργασίας στην Ελλάδα και των κοινωνικών φαινομένων που την συνοδεύουν, τα κύρια χαρακτηριστικά της οποίας συνθέτουν την έννοια της επισφαλούς εργασίας η οποία εμφανίστηκε ως ακαδημαϊκός λόγος των κοινωνικών επιστημών μετά το 2005. Ωστόσο, τα χαμηλά απασχόλησης στην Ελλάδα και η ανεργία αποτελούν διαχρονικά χαρακτηριστικά των οικονομιών της Ν. Ευρώπης, καθώς η αγορά εργασίας είναι τετμημένη: α) σε μια κατηγορία “εντός” που συμπεριλαμβάνει την ειδικευμένη εργασία σε θέσεις ανώτερου προσωπικού με υψηλή αμοιβή, δυνατότητα εξέλιξης και σταθερότητα απασχόλησης και β) σε μια ευρύτερη κατηγορία “εκτός”, η οποία συμπεριλαμβάνει την ανειδίκευτη εργασία σε θέσεις χαμηλού κύρους, χωρίς δυνατότητα εξέλιξης, με

χαμηλές αμοιβές, ανασφάλεια, εποχικότητα και προσωρινότητα (Λυμπεράκη & Λαμπριανίδης, 2001).

Αξίζει μάλιστα να αναφέρουμε στο σημείο αυτό, ότι η επέκταση των συνθηκών επισφαλούς εργασίας στην Ελλάδα τεκμηριώνεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 καθώς σύμφωνα με στοιχεία Ευρωπαϊκών ερευνών,⁵⁵ την περίοδο αυτή, η επισφαλής εργασία στη χώρα, αποτελούσε το 18%⁵⁶ των εργαζομένων. Σύμφωνα μάλιστα με την ίδια έρευνα το 14% των εργαζομένων ήταν μερικώς απασχολούμενο, το 46% αυτοαπασχολούμενο, ποσοστό αρκετά μεγαλύτερο από τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο,⁵⁷ ενώ το 29% του εργατικού δυναμικού προσωρινά και εποχιακά απασχολούμενο σε επαγγέλματα κατασκευών και τουρισμού (Letourneux, 1998).

Κατάσταση η οποία έμελλε να αλλάξει ραγδαία από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά, καθώς η εικόνα στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα αλλά και στον διεθνή χώρο απεικονίζει μια ευρύτερη υποβάθμιση των όρων διαβίωσης και εργασίας, την οποία βίωσε η πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού. Τεκμήριο αποτελούν τα στοιχεία ενός ερευνητικού προγράμματος, που διεξήχθη τον περίοδο 2001-2004 από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, υπό το συντονισμό του ερευνητή Ν. Παναγιωτόπουλου, τα οποία αφορούν την περίοδο προς της κρίσης και συνηγορούν στη δημιουργία ενός νέου προτύπου εργασίας με πολλά στοιχεία ευελιξίας (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2008).

Πρόκειται για στοιχεία τα οποία συμπεριλαμβάνει και ο Κουζής (Κουζής, 2008) στην βιβλιογραφία του, σύμφωνα με τα οποία στην ευέλικτη απασχόληση υπάγονται η εποχιακή εργασία, η μερική απασχόληση με μειωμένο ωράριο, η προσωρινή απασχόληση με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, ο δανεισμός εργαζομένων καθώς και η απασχόληση με συνθήκες αυτοαπασχόλησης.⁵⁸ Συνθήκες που συνηγορούν στην άποψη ότι ουσιαστικά μιλάμε για εργασιακές σχέσεις δεύτερης ταχύτητας από πλευράς εργασιακών δικαιωμάτων, συνθηκών εργασίας και αμοιβών (Κουζής, 2001). Είναι οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα του 2005 οι οποίες τελούνται με συμβάσεις ορισμένου χρόνου όπου εργαζόταν, πολλές φορές χωρίς τη

---

⁵⁵ Letourneux (1998)

⁵⁶ Στην Ιταλία το 11%, στη Γαλλία το 22%, στην Ισπανία το 40%, ενώ στην Αυστρία και στη Μ. Βρετανία το 9%

⁵⁷ Letourneux (1998), σελ.11

⁵⁸ Καθεστώς ανεξάρτητης εργασίας

θέλησή του, το 14% των γυναικών και το 10,2% των ανδρών.⁵⁹ Πρόκειται για στοιχεία της Ευρωπαϊκής στατιστικής εταιρείας, σύμφωνα με τα οποία ένας στους τρεις συμβασιούχους περιορισμένου χρόνου, ασχολούνταν παρά τη θέληση τους για λιγότερο από 6 μήνες, με ποσοστό 45% των εργαζομένων κάτω των 30 ετών.

Είναι η περίοδος λίγο πριν την οικονομική κρίση που ξέσπασε στην Ελλάδα το 2010, κατά την οποία το οικονομικό χρέος αυξήθηκε ραγδαία στα πλαίσια ενός προβληματικού χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ο δανεισμός από τον ιδιωτικό τομέα γινόταν χωρίς επισφαλείς όρους, ενώ τα δάνεια των τραπεζών βασίστηκαν στις καταθέσεις φυσικών προσώπων κατοίκων της χώρας.” Γεγονός που σε συνδυασμό με την ήδη αθμαίνουσα ως προς την αρχιτεκτονική της οικονομία, δημιούργησε συνθήκες κατάρρευσης και χρεοκοπίας με την παράλληλη εξάρτηση των επισκέψεων της Τρόικα”⁶⁰ Συνθήκες που απαιτούσαν διάσωση από ένα επισφαλές τραπεζικό σύστημα, οι επενέργειες του οποίου ξεπέρασαν τις αντοχές του φορολογούμενου πολίτη. Κι αυτό γιατί σχετίστηκαν με την διευκόλυνση των απολύσεων, τη μείωση των αποδοχών των εργαζομένων, την μετατροπή της πλήρους απασχόλησης σε μερική, τον περιορισμό των προσλήψεων στο δημόσιο τομέα, την καθιέρωση ειδικού καθεστώτος συμβάσεων για τους νέους στην αγορά εργασίας, την έκρηξη της ανεργίας σε όλες τις ηλικίες, την εκτίναξη της άτυπης και τυπικής μη σταθερής απασχόλησης, την αβέβαιη προοπτική συνταξιοδότησης κ.α (Σπυριδάκης, 2018, p.28).

Έτσι η ευαλωτότητα και η ανασφάλεια αντικατέστησαν την σταθερότητα, ο δημόσιος τομέας φιλελευθεροποιήθηκε και ο ιδιωτικός μεταμορφώθηκε σε ένα διαρκές stress-test για τον εργαζόμενο. Η εργασιακή επισφάλεια διευρύνεται και αποκτά την μορφή ομπρέλας που καλύπτει πληθώρα καταστάσεων σχετιζόμενων με την απασχόληση. Σύμφωνα μάλιστα με τον Paugam (2000)⁶¹ μιλάμε για διάκριση της “επισφάλειας στην εργασία” και της “επισφάλειας στην απασχόληση” καθώς ο ίδιος θεωρεί ως σημείο εκκίνησης, τη διάκριση ανάμεσα στη “σχέση με την εργασία” και την σχέση με την “απασχόληση”. Επεξηγώντας μάλιστα τις δύο έννοιες αναφέρει πως στην πρώτη περίπτωση οι εργαζόμενοι νιώθουν επισφαλής στην εργασία τους, όταν

⁵⁹ Πρόκειται για στοιχεία από την Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία, τα οποία αναφέρονται στις 30/10/2007 σε άρθρο της ιστοσελίδας www.in.gr το οποίο έχει τίτλο:” Με συμβάσεις περιορισμένου χρόνου εργάζεται το 10,7 των γυναικών και το 7,3% των ανδρών Προσβάσιμο στο <http://news.in.gr/economy/article/ai>

⁶⁰ Spyridakis 2018b

⁶¹ Πρόκειται για τον κοινωνιολόγο Σερζ Πογκάμ, διευθυντή στο Εθνικό Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών της Γαλλίας. (CNRS)

δεν αμείβονται και δεν αναγνωρίζεται η προσφορά τους από αυτήν, με αποτέλεσμα και οι ίδιοι να μην νιώθουν χρήσιμοι στην επιχείρηση και να μην ενδιαφέρονται γι' αυτήν. Η δεύτερη περίπτωση παραπέμπει σε περιπτώσεις εργαζομένων των οποίων η απασχόληση και το μέλλον είναι μη προβλέψιμο, κατάσταση η οποία συνοδεύεται συνήθως από οικονομική ευπάθεια. Διευρύνοντας μάλιστα το ζήτημα της επισφάλειας στην απασχόληση οι Linhart et Maruani επισημαίνουν, πως υπάρχει διαφορετικότητα και πληθώρα των μορφών της επισφάλειας και της αβεβαιότητας και επομένως οι επισφαλείς εργαζόμενοι δεν θεωρούνται μια ομοιογενής κατηγορία, αλλά έχουν πολλές διαφορές μεταξύ τους (Καρακιουλάφη et al., 2014, p.62).

Η ίδια έρευνα μάλιστα αποκάλυψε πως ο εργοδότης προκειμένου να αποφύγει την σταθερότητα στην απασχόληση χρησιμοποιεί δύο τρόπους: Ο πρώτος είναι μέσω της δημιουργίας ενός πυρήνα εργαζομένων, η επισφάλεια των οποίων αναγράφεται στη σύμβαση εργασίας κατά την πρόσληψή τους και ο δεύτερος μέσω της αποσταθεροποίησης του πυρήνα εργαζομένων, καθώς η εργασιακή επισφάλεια επεκτάθηκε και στις προστατευόμενες ομάδες αυτών. Χαρακτηριστική είναι μάλιστα η πολυδιάστατη ανάδειξη του όρου “εργασιακή επισφάλεια” από τον Κουζή, ο οποίος αναδεικνύει τον πολύπλευρο χαρακτήρα της αναφέροντας πως: “Το αίσθημα της ανασφάλειας εκδηλώνεται από την αδυναμία κάλυψης των σύγχρονων αναγκών λόγω της μη ένταξης στην αγορά εργασίας, αλλά και εξαιτίας του περιεχομένου της απασχόλησης. Ανασφάλεια για την ύπαρξη και την διατήρηση της απασχόλησης. Ανασφάλεια για την επάρκεια του μισθού και την διατήρηση του ύψους του εισοδήματος. Ανασφάλεια για την θέση της εργασίας και την διατήρηση του εργατικού αντικειμένου. Ανασφάλεια για τις διακρίσεις στο εργασιακό περιβάλλον.

Τα φαινόμενα αυτά αποκτούν μεγαλύτερη ένταση, όταν η θέση εργασίας είναι επισφαλής, ευρισκόμενη σε συνεχή απειλή για το μέλλον της⁶² (Καρακιουλάφη et al., 2014, p.62) Ένα μέλλον που την περίοδο αυτή προβλέπεται δυσοίωνα καθώς η πολιτική της μείωσης του κόστους εργασίας, είχε ως αποτέλεσμα την κοινωνική καθίζηση. Και αυτό γιατί η λιτότητα, η ανεργία και η φτωχοποίηση μεγάλων πληθυσμιακών στρωμάτων επέφερε και την παραγωγική καθίζηση, μέσω της μείωσης της παραγωγικότητας της εργασίας και των επενδύσεων. Η αδήλωτη εργασία και η ανεργία το 2012 διαμορφώνονται σε πρωτοφανή για τη χώρα επίπεδα και η εργασιακή επισφάλεια κορυφώνεται. Οι συνθήκες και οι συμβάσεις εργασίας

---

⁶² <http://aoratoi.files.wordpress.com/2010/03/panorama-ergasiakis-anasfaleleias.doc>

είναι δυσμενείς για τους εργαζόμενους οι οποίοι βιώνουν τις ανατροπές του συστήματος των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα, μέσω της απορρύθμισης των όρων διαμόρφωσης των συλλογικών συμβάσεων και των μισθών, καθώς νομοθετούνται μεταρρυθμίσεις όπως:

- Κατάργηση της Εθνικής Γενικής Συλλογικής σύμβασης, ως μέσο διαμόρφωσης κατώτατου μισθού, ο οποίος πλέον ορίζεται με κυβερνητική απόφαση και νόμο.
- Κατάργηση της αρχής της ευνοϊκότερης ρύθμισης για τους εργαζόμενους, σε περίπτωση συρροής συλλογικής συμβάσεων εργασίας, με αποτέλεσμα την επικράτηση δυσμενέστερων συλλογικών συμβάσεων.
- Αναστολή του θεσμού επέκτασης των κλαδικών και των ομοιοεπαγγελματικών συμβάσεων με την εφαρμογή τους στο σύνολο του κλάδου, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που αυτές εκπροσωπούν την πλειονότητα των εργαζομένων.
- Περιορισμός του χρόνου των συλλογικών συμβάσεων από 6 σε 3 μήνες
- Αναστολή αυξήσεων των επιδομάτων πολυετούς, μέχρις ότου η ανεργία να μειωθεί κάτω από το 10%.
- Μείωση του ύψους των αποζημιώσεων σε περίπτωση απόλυσης, όπως και του χρόνου προειδοποίησης για αυτήν.
- Υποβίβαση του ρόλου του Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας, καθώς αυτός περιορίζεται μόνο στα ζητήματα βασικού μισθού.
- Κατάργηση της πενθήμερης εργασίας στα καταστήματα και την απαλλαγή των επιχειρήσεων από την υποχρέωση προσαύξησης 30% για την προσφορά εργασίας πέραν του πενθήμερου (ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ, 2013).

Μέσα σε αυτή την νέα κατάσταση λοιπόν, όπου η ανεργία βρίσκεται σε πρωτοφανή επίπεδα, μεγάλη αύξηση παρουσιάζει ο αριθμός των εργαζομένων σε ελαστικές σχέσεις εργασίας, οι οποίες είναι προσαρμοσμένες στις ανάγκες των επιχειρήσεων και όχι των εργαζομένων. Πρόκειται για τις άτυπες και νέες μορφές απασχόλησης, σημείο αναφοράς των οποίων είναι η σταθερή και με πλήρες ωράριο μισθωτή απασχόληση που για πολλές αναπτυσσόμενες οικονομίες, αποτελούν την τυπική, την κανονική δηλαδή μορφή απασχόλησης (Καραμεσίνη, 1999).

4.2. ΤΑ ΕΙΔΗ ΚΑΙ ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΕΥΕΛΙΚΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ξεκινώντας την αναφορά μας στα είδη και τις μορφές της ευέλικτης απασχόλησης θα ήταν αναγκαίο να προηγηθεί μια αναφορά στα βασικά μορφολογικά χαρακτηριστικά της τυπικής απασχόλησης, ώστε να αποκλείονται τα αντίστοιχα των άτυπων μορφών, προς ανάδειξή τους. Ως εκ τούτου τα κυριότερα χαρακτηριστικά των μορφών της τυπικής απασχόλησης, είναι:

- Η εξαρτημένη μισθωτή εργασία, στην οποία υπάρχει οικονομική εξάρτηση από τον εργοδότη, όπως και καθορισμός του τρόπου άσκησης της και προσδιορισμός του τόπου και του χρόνου διεξαγωγής της.
- Σταθερή απασχόληση με αόριστη διάρκεια εργασιακής σχέσης συμβαλλομένων μερών.
- Πλήρης απασχόληση, που σημαίνει πλήρες ωράριο σε σχέση με την χώρα.
- Εξασφάλιση μισθού, ο οποίος δεν θα πρέπει να είναι χαμηλότερος του κατώτατου μισθού.
- Σταθερό ωράριο (Κουζής, 2001).

Κάθε μορφή απασχόλησης η οποία διαφέρει από την κανονική ή τυπική εργασία, αναφέρεται από την ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία ως ευέλικτη ή άτυπη μορφή απασχόλησης, ως απόκλιση του κλασικού παραδοσιακού μοντέλου το οποίο αποτελεί το κατ' αρχήν αντικείμενο ρύθμισης του εργατικού δικαίου. Τις πιο βασικές άτυπες μορφές της αποτελούν, η μερική και η προσωρινή απασχόληση, η αυτοαπασχόληση, η βοηθητική απλήρωτη εργασία σε οικογενειακή επιχείρηση, η ανασφάλιστη και η παράνομη απασχόληση, η αμειβόμενη από το σπίτι ή στο σπίτι εργασία, αλλά και οι υπεργολαβίες που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό μιας επιχείρησης. Από αυτές οι πιο διαδεδομένες μορφές της είναι η μερική και η προσωρινή απασχόληση, εκ των οποίων οι επιχειρήσεις επιλέγουν όποια τους ταιριάζει, ανάλογα με τις ανάγκες τους και την σχέση τους με την αγορά. (Καραμεσίνη, 1999)

Μερική απασχόληση: Σύμφωνα με την ελληνική βιβλιογραφία (Λυμπεράκη & Δενδρινός, 2006) ως μερική απασχόληση ορίζεται ως εκδοχή της εξαρτημένης εργασίας, ορισμένης ή αόριστης διάρκειας, η οποία υπολείπεται του αντίστοιχου μόνιμου ή συμβατικού ωραρίου. Ο υπολογισμός του χρόνου της μερικής απασχόλησης προσδιορίζεται με βάση την ημέρα, την εβδομάδα το μήνα και το έτος, έτσι ώστε μερικώς απασχολούμενος να θεωρείται εκείνος ο οποίος απασχολείται με

ωράριο μειωμένο έναντι του εργαζόμενου με πλήρες ωράριο. Η διεύρυνση του χρόνου υπολογισμού της μερικής απασχόλησης σε μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα της εβδομάδας, έχει ως αποτέλεσμα να εντάσσονται μέσα σ' αυτή και άλλες ευέλικτες μορφές απασχόλησης, οι οποίες έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό τους το μειωμένο ωράριο απασχόλησης, όπως η εκ περιτροπής και η διαλείπουσα εργασία: εκ παρεκτροπής ορίζεται η συλλογική ή η ατομική εναλλαγή των εργαζομένων στην παροχή εργασίας πλήρους ωραρίου για συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, ενώ διαλείπουσα αυτή που εκδηλώνεται μέσω του φαινομένου της παροδικής απασχόλησης, χωρίς να καθορίζονται εκ των προτέρων οι συγκεκριμένοι περίοδοι εργασίας (Λυμπεράκη & Δενδρινός, 2006).

Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν προκύπτει ότι στην μερική απασχόληση εντάσσονται πολλές υποκατηγορίες και συνδυασμοί της απασχόλησης, όπως π.χ το μειωμένο ωράριο που προαναφέραμε, αν και πολλοί συγγραφείς δεν το εντάσσουν στη μερική απασχόληση, παρότι δεν είναι πλήρες. Άλλη μορφή της μερικής απασχόλησης θα μπορούσε επίσης να θεωρηθούν οι συμβάσεις αντικατάστασης ή αλληλεγγύης εργαζομένων που αφορά την ενοικίασή τους για την εκτέλεση ολιγόωρης εργασίας, προς συμπλήρωση του εργατικού δυναμικού πλήρους ωραρίου απασχόλησης.

Από την έρευνα της ξένης βιβλιογραφίας, δεν υπάρχει ορισμός της μερικής απασχόλησης, καθώς οι απόψεις δίστανται διεθνώς μεταξύ των φορέων των εργασιακών σχέσεων. Στις νομοθεσίες διαφορετικών χωρών μάλιστα δεν υπάρχει εννοιολογικός προσδιορισμός της έννοιας, ενώ αντίθετα υπάρχουν διάφοροι αντιφατικοί μεταξύ τους ορισμοί, σύμφωνα με τον επιδιωκόμενο σκοπό και την περίπτωση. Έτσι άλλοτε θεωρείται ως εποχιακή εργασία πλήρους απασχόλησης για συγκεκριμένους μήνες ανά έτος και άλλοτε θεωρείται εργασία πλήρους απασχόλησης για συγκεκριμένες μέρες της εβδομάδας, για σαββατοκύριακα ή για εναλλασσόμενες εβδομάδες. Πολλές φορές μάλιστα ως μερική απασχόληση θεωρείται και η εβδομαδιαία ή ημερήσια απασχόληση, με συντομότερο ωράριο από το κανονικό ή με προκαθορισμένο όριο ωρών εργασίας. (Καραμεσίνη, 1999)

Κλείνοντας την αναφορά μας στη μερική απασχόληση αξίζει να σημειώσουμε ότι σύμφωνα με τον ΟΗΕ η άτυπη αυτή μορφή της μερικής απασχόλησης λειτουργεί σε κανονική βάση, με τη διαφορά ότι ο εργοδότης και ο εργαζόμενος συμφωνούν για ωράριο βραχύτερο του κανονικού, το οποίο ορίζεται από το νόμο και αφορά μισθωτή εργασία 30 ή 35 ωρών την εβδομάδα και όχι άμισθη. Άλλωστε υπάρχουν επιχειρήσεις

με ωράριο μειωμένο συγκριτικά με το νόμιμο. Επομένως η μερική απασχόληση διαφοροποιείται από τη διαθεσιμότητα ή την μερική ανεργία.

Προσωρινή απασχόληση: Ο ευρύς όρος της προσωρινής απασχόλησης περιλαμβάνει κυρίως συμβάσεις ορισμένου χρόνου⁶³ και τις συμβάσεις έργου, καθώς και την ενοικίαση εργαζομένων από εταιρείες προσωρινής απασχόληση και τις επιδοτούμενες θέσεις ορισμένου χρόνου. Στις συγκεκριμένες συμβάσεις οποία περιορίζεται λόγω η χρονική διάρκεια απασχόλησης ενώ η περιοδικότητα της εναλλαγής εργασίας και μη εργασίας δεν είναι σταθερή. Οι σημαντικότερες μορφές της προσωρινής απασχόλησης είναι οι εξής: (Καραμεσίνη, 1999).

4.2.1. ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ ΟΡΙΣΜΕΝΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Πρόκειται για εργασιακές σχέσεις οι οποίες αποτελούν την πιο διαδεδομένη έκφραση της προσωρινής απασχόλησης. Ορίζονται με συμβάσεις συγκεκριμένου χρόνου και στηρίζονται σε νομοθετικά κατοχυρωμένο πλαίσιο, που έχει ως κύριο στόχο την εξασφάλιση των εργασιακών δικαιωμάτων των εργαζομένων. Στην ουσία όμως πρόκειται για καταστρατήγηση της εργατικής νομοθεσίας, καθώς η λήξη τους δεν συνεπάγεται καταβολή αποζημίωσης, καθώς ο εργαζόμενος παύει αυτοδικαίως να παρέχει τις υπηρεσίες του μόλις τελειώσει ο χρόνος για τον οποίο καταρτίστηκε. Αν και σε ευρωπαϊκό επίπεδο⁶⁴ έγιναν προσπάθειες για την ρύθμιση των συγκεκριμένων συμβάσεων δεν επετεύχθη επιθυμητό αποτέλεσμα, καθώς ακόμη και σήμερα η ανώτερη διάρκεια των διαδοχικών συμβάσεων ορισμένου χρόνου ορίζεται στους 36 μήνες, ενώ ο υπολογισμός του αριθμού των απασχολούμενων σ' αυτές καθορίζεται αναλογικά με τις ανάγκες που προκύπτουν (Κουζής, 2012).

Οι λόγοι καθορισμού της χρονικής διάρκειας συγκεκριμένης σύμβασης ποικίλουν, ανάλογα με τον σκοπό και το είδος της επιχείρησης. Έτσι π.χ σε άλλες περιπτώσεις ο εργαζόμενος καλείται να καλύψει ανάγκες εργαζόμενης με άδεια λοχείας, ενώ σε άλλες καλείται να απασχοληθεί σε επιχείρηση η οποία δουλεύει

⁶³ ΣΟΧ

⁶⁴ Αξιοσημείωτη είναι η ευρωπαϊκή συμφωνία μεταξύ CES και UNICE -CEEP για τις συμβάσεις ορισμένου χρόνου στις 18/3/1999 όπου προέκυψε το περιεχόμενο της σχετικής κοινοτικής οδηγίας υπ' αριθμόν 1999/70. Σύμφωνα με αυτή έγινε υποχρεωτική η δικαιολόγηση της συγκεκριμένης προσφυγής, ορίστηκε ανώτατη διάρκεια των διαδοχικών συμβάσεων και κατοχυρώθηκαν δικαιώματα σχετικά με την άδεια και την επαγγελματική επάρκεια των εργαζομένων.

εποχιακά όπως πχ. σε ένα ξενοδοχείο κατά την καλοκαιρινή περίοδο. Η αλληπάλληλη διαδοχή συμβάσεων ορισμένου χρόνου στον ιδιωτικό ή τον δημόσιο τομέα θεωρείται νόμιμη σύμφωνα με την νομολογία, όταν αποβλέπει στην κάλυψη πρόσκαιρων αναγκών, των οποίων όμως δεν τίθεται ο χρονικός προσδιορισμός τους. Έτσι η χωρίς περιορισμό ανανέωσή τους είναι επιτρεπτή όταν υφίσταται αντικειμενικός λόγος, ο οποίος δικαιολογείται από το είδος, τη μορφή και την δραστηριότητα της επιχείρησης ή του εργοδότη ή από άλλους ειδικούς λόγους που μπορεί να προκύψουν από την οικεία σύμβαση. Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι οι κυριότεροι από αυτούς είναι:

- Η εκτέλεση υπηρεσιών με περιοδικό χαρακτήρα.
- Η παροδική συσσώρευση εργασίας.
- Η προσωρινή αναπλήρωση μισθωτού.
- Η πραγματοποίηση συγκεκριμένου προγράμματος ή έργου.
- Η διευκόλυνση μετάβασης του εργαζομένου σε συναφή με τα προσόντα του απασχόληση, αν και πολλές φορές η ορισμένη διάρκεια του έργου συνοδεύεται με εκπαίδευση ή κατάρτιση.

Η δυσχέρεια εφαρμογής των παραπάνω κανόνων και η καταστρατήγησή τους έχει δημιουργήσει πολλές φορές σειρά προβλημάτων και συζητήσεων για την εφαρμογή τους.⁶⁵ (Κουζής, 2012).

4.2.2. Η ΕΠΟΧΙΑΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Πρόκειται για μια από τις πιο βασικές εκφράσεις της προσωρινής απασχόλησης που σχετίζεται άμεσα με την επιχειρηματική δραστηριότητα. Αφορά περιπτώσεις όπου το προσωπικό καλείται να καλύψει ανάγκες για τις οποίες οι μόνιμοι εργαζόμενοι δεν επαρκούν, αλλά και ανάγκες των καθαρά εποχικών επιχειρήσεων που λειτουργούν συγκεκριμένη περίοδο του έτους (Κουζής, 2001).

4.2.3. ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ.

Η συγκεκριμένη μορφή απασχόλησης διακρίνεται από την ύπαρξη τριμερών εργασιακών σχέσεων καθώς συχνά υποκρύπτεται η ύπαρξη περισσότεροι του ενός

⁶⁵ Δίκτυο Υπηρεσιών Πληροφόρησης & Συμβουλευτικής Εργαζομένων, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ,-2012-2015

εργοδότη. Το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η ανάπτυξη συμβατικής σχέσης ανάμεσα των τριών συμβαλλομένων μερών, όπως και η παρουσία περισσότερων του ενός εργοδοτών. Αφορά περίπτωση κατάτμησης της εργοδοτικής ιδιότητας που συντελείται μέσω του γνήσιου ή του μη γνήσιου δανεισμού. Στην πρώτη περίπτωση, η οποία συνήθως αφορά πρακτική ομίλων επιχειρήσεων, ο εργαζόμενος παρ' ότι προσφέρει την εργασία του κανονικά στον αρχικό εργοδότη, παραχωρείται από αυτόν για κάποιο χρονικό διάστημα σε άλλη επιχείρηση. Κατά την σύμβαση δε του δανεισμού του μεταβιβάζεται στον τρίτο εργοδότη, στον οποίο ο εργαζόμενος προσφέρει τις υπηρεσίες του, το διευθυντικό δικαίωμα καθορισμού του τόπου, του τρόπου και του χρόνου παροχής εργασίας του δανειζόμενου εργαζόμενου στην εν λόγω εταιρία.

Στη δεύτερη περίπτωση ο μη γνήσιος δανεισμός συντελείται μέσω γραφείων προσωρινής απασχόλησης και συγκεκριμένα μέσω εταιρειών, οι οποίες προσλαμβάνουν για λογαριασμό τους προσωπικό, το οποίο παραχωρούν, έναντι αμοιβής και για ορισμένο χρονικό διάστημα, σε άλλες εταιρείες για την κάλυψη προσωρινών αναγκών. Σε αυτή την περίπτωση το προσωρινά δανειζόμενο προσωπικό δεν συμβάλλεται στην δανειζόμενη επιχείρηση, παρ' όλο που αυτή ασκεί διευθυντικό δικαίωμα σ' αυτόν, για το διάστημα του δανεισμού που αυτός θεωρείται αναπόσπαστο μέρος της (Λυμπεράκη & Δενδρινός, 2006).

4.3.3 ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΜΕ ΣΥΜΒΑΣΗ ΕΡΓΟΥ

Πρόκειται για σύμβαση ανεξάρτητης εργασίας η οποία είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Ελλάδα και αφορά συμβάσεις οι οποίες δεν υπάγονται στην εργατική νομοθεσία, ως εργασία εξαρτημένη. Συχνά χρησιμοποιούνται για να αποδώσουν νομικό περιεχόμενο σε μια σχέση συμβατική η οποία, ενώ έχει όλα τα γνωρίσματα της μισθωτής εργασίας, στόχο της έχει την καταστρατήγηση των εργασιακών δικαιωμάτων. Κι αυτό γιατί οι εργαζόμενοι αυτής της κατηγορίας, οι οποίοι δουλεύουν με δελτίο παροχής υπηρεσιών,⁶⁶ βρίσκονται εν μέσω μιας εργασιακής σχέσης, στα όρια της εξαρτημένης και ανεξάρτητης εργασίας.

Έννοια η οποία ως προς το στοιχείο της προσωπικής εξάρτησης, όπως και στην περίπτωση της εξαρτημένης εργασίας, εξηγείται με βάση την ελληνική

---

⁶⁶ “Μπλοκάκι”

νομολογία, καθώς προϋποθέτει την παροχή εργατικής δύναμης στη διάθεση του εργοδότη που καθορίζει τις συνθήκες παροχής υπηρεσιών ασκώντας τον σχετικό έλεγχο. Στην περίπτωση των αυτοαπασχολούμενων όμως, οι οποίοι χρήζουν και αυτοί της ίδιας προστασίας με τους μισθωτούς, αφού βρίσκονται υπό την οικονομική και κοινωνική εξάρτηση αυτών για τους οποίους εργάζονται, ο νόμος 2639/98 επιχείρησε να αντιμετωπίσει τις αρνητικές συνέπειες ανάπτυξης της ανεξάρτητης εργασίας προβλέποντας:

- α) Την δημιουργία τεκμηρίου υπέρ της μισθωτής εργασίας, αν αυτή δεν έχει γίνει γνωστή στην αρμόδια Επιθεώρηση Εργασίας σε διάστημα 15 ημερών από την σύναψη σύμβασης της ανεξάρτητης εργασίας.
- β) Την δημιουργία τεκμηρίου υπέρ της μισθωτής εργασίας σε περίπτωση που ο εργαζόμενος παρέχει αποκλειστικά και ως κύρια απασχόλησή του την εργασία του σε έναν εργοδότη.

Οι μορφές που χαρακτηρίζουν την απασχόληση με σύμβαση έργου είναι:

- Η απασχόληση με σύστημα φασόν κατά την οποία η υπηρεσία που παρέχεται ή το προϊόν που παράγεται για λογαριασμό του εργοδότη, λαμβάνει χώρα σε τόπο επιλογής του εργαζόμενου, και
- η τηλεεργασία, δηλαδή η εξ' αποστάσεως εργασία η οποία παρέχεται μέσω της χρήσης της τεχνολογίας και της πληροφορικής και η οποία έχει λάβει ευρύτερες διαστάσεις σε περιόδους πανδημίας με σκοπό τον περιορισμό της διασποράς όπως του covid 19. (Κουζής, 2012)

Επιγραμματικά θα αναφέρουμε, πως υφίστανται και πολλές άλλες μορφές ευέλικτης απασχόλησης, οι οποίες παρουσιάζουν ποικιλία ως προς τον τύπο, τον τόπο, τον τρόπο και τον χρόνο παροχής της εργασίας. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για μορφές μισθωτής απασχόλησης οι οποίες, ως προς τουλάχιστον μια παράμετρο αποκλίνουν του τυπικού μοντέλου της μισθωτής και εξαρτημένης εργασίας. Κύριο χαρακτηριστικό τους αποτελεί η έννοια της ευελιξίας, ως βασικό συστατικό στοιχείο ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος μιας επιχείρησης ή μιας οικονομίας γενικότερα, ενώ είναι σημαντικό να τονιστεί ότι υπάρχουν και εμφανείς διαφοροποιήσεις ως προς την μορφή και την στρατηγική ευελιξία που εφαρμόζουν οι επιχειρήσεις στην αγορά. Σε κάθε περίπτωση οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, στις οποίες κυριαρχούν οι συμβάσεις μερικής και προσωρινής απασχόλησης είναι αδιαμφισβήτητα δομικό

στοιχείο της ζωής αλλά και του νέου τρόπου οργάνωσης της ευέλικτης επιχείρησης. (Μιχαήλ, 2000)

4.4. ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ

Στο φως της επίδρασης της παγκόσμιας οικονομίας και της ζήτησης για “ευέλικτο” εργατικό δυναμικό, κοινωνιολόγοι και οικονομολόγοι υποστήριξαν ότι στο μέλλον όλο και πιο πολλοί άνθρωποι θα γίνουν “εργάτες χαρτοφυλακίου”. Ότι δηλαδή θα διαθέτουν ένα χαρτοφυλάκιο διαπιστευτηρίων και δεξιοτήτων, προκειμένου να μπορούν να μετακινούνται από εργασία σε εργασία κατά την διάρκεια του εργασιακού τους βίου, ενώ μια μόνο σχετικά μειονότητα εργατών θα μπορεί να έχει σταθερή επαγγελματική σταδιοδρομία με την έννοια της σημερινής εποχής. Κάποιοι μάλιστα είδαν την κίνηση αυτή με θετικό μάτι καθώς οι εργάτες δεν θα είναι προσκολλημένοι στην ίδια εργασία για όλα τα χρόνια, ενώ θα μπορούν να προγραμματίσουν τον εργασιακό τους βίο με τρόπο δημιουργικό.⁶⁷ Άλλοι πάλι θεώρησαν ότι η ευελιξία στην πράξη σημαίνει, ότι οι επιχειρήσεις μπορούν να προσλαμβάνουν και να απολύουν εργαζόμενους κατά βούληση, προσπερνώντας κάθε έννοια ασφάλειας που θα μπορούσαν να νιώσουν οι εργάτες. Κι αυτό γιατί η δέσμευση των εργοδοτών απέναντί τους θα είναι βραχυχρόνια, επομένως θα μπορούν να μειώσουν την καταβολή έκτακτων και συνταξιοδοτικών επιδομάτων (Giddens, 2009, pp.448-49).

Στο σημείο αυτό μάλιστα έχει πολύ ενδιαφέρον και μια άλλη άποψη η οποία στηρίχθηκε στην μελέτη που έγινε στην Κοιλάδα της Σιλίκονης στην Καλιφόρνια. Σύμφωνα με αυτή λοιπόν τα διαπιστευτήρια για την οικονομική επιτυχία της συγκεκριμένης περιοχής, βρίσκονται στο χαρτοφυλάκιο των δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού της και στο ποσοστό χρεοκοπίας των επιχειρήσεων, τα οποία είναι πολύ υψηλά: 300 επιχειρήσεις χρεοκοπούν κάθε χρόνο και 300 καινούργιες ιδρύονται. Πράγμα που σημαίνει ότι το εργατικό δυναμικό των εν λόγω εταιριών, που περιελάμβανε μεγάλο ποσοστό τεχνικών και επαγγελματικών στελεχών, είχε καταφέρει να προσαρμοστεί στην κατάσταση αυτή. Έτσι οι δεξιότητες και οι ικανότητές τους γρήγορα “μεταναστεύουν” από την μια εταιρεία στην άλλη κι επομένως σύμφωνα με τα αποτελέσματα της μελέτης, μαθαίνουν να γίνονται

---

⁶⁷ (Handy 1994)

ευπροσάρμοστοι: Οι τεχνικοί εμπειρογνώμονες γίνονται σύμβουλοι, οι σύμβουλοι διευθυντικά στελέχη, οι υπάλληλοι κεφαλαιούχοι επενδύσεων και ξανά απ' την αρχή (Giddens, 2009, pp.448-49).

Η παραπάνω μελέτη αποτελεί σίγουρα εξαίρεση και όχι τον κανόνα, καθώς όλοι γνωρίζουμε πως η οργανωτική συρρίκνωση των επιχειρήσεων οδηγεί στην απόλυση χιλιάδων εργαζόμενων που κατέχουν μια μόνιμη θέση στην αγορά εργασίας. Μερικοί μάλιστα από αυτούς είναι πολύ δύσκολο να ξαναβρούν δουλειά, μιας και πρέπει να αναπτύξουν και να διαφοροποιήσουν τις δεξιότητές τους. Άρα πολλοί από αυτούς, όπως πχ οι γηραιότεροι δεν θα μπορέσουν να ξαναβρούν δουλειά κι έτσι θα οδηγηθούν στην ανεργία. Μια λέξη που μπήκε στο λεξιλόγιό μας στα τέλη του 19ου αιώνα και η οποία μαζί με την επεκτεινόμενη μερική απασχόληση, όπως λέει ο Γκορζ,⁶⁸ δημιούργησε αυτό που ο ίδιος ονομάζει μια “μη-τάξη-μη-εργατών” δίπλα σε εκείνους οι οποίοι έχουν μόνιμη απασχόληση. Πρόκειται για μια κατηγορία στην οποία ανήκουν πολλοί εργαζόμενοι, καθώς το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται σε μόνιμη εργασία αναλογικά είναι σχετικά μικρό, αν συμπεριλάβουμε σε αυτούς που εργάζονται υπό καθεστώς ευέλικτης εργασίας τους αυτοαπασχολούμενους, τις νοικοκυρές, τους αγρότες και όλους όσους κατά βάση εργάζονται με μερική απασχόληση που είναι κυρίως οι νέοι (Giddens, 2009, pp.448-49).

Πολλές φορές μάλιστα σύμφωνα με τον Γκορζ, αξίζει να μην βλέπουμε την ανεργία με εντελώς αρνητικό μάτι, αλλά ως ευκαιρία που προσφέρεται στους ανθρώπους να ικανοποιήσουν τα ενδιαφέροντά τους και να αναπτύξουν τα ταλέντα τους. Πώς θα μπορούσε όμως να συμβεί αυτό, όταν οι ανάγκες συνεχώς αυξάνονται και η αμειβόμενη εργασία παραμένει το κεντρικό μέσο για την εξασφάλιση των απαιτούμενων υλικών πόρων επιβίωσης; Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα δίνεται από μια δημοσκόπηση της MORI η οποία περιγράφει τις ανησυχίες, τα προβλήματα και τους φόβους των σύγχρονων Ευρωπαίων, καθώς σύμφωνα με αυτή: το 85% των Φιλανδών, το 78% των Γάλλων και των Σουηδών, το 73% των Γερμανών και το 72% των Ισπανών θεωρούν την ανεργία ως το πιο σημαντικό πρόβλημα στη χώρα τους. Αιτία της θεωρούν την έλλειψη υγιούς οικονομίας η οποία αποτελεί το κύριο εμπόδιο

---

⁶⁸ Ο Αντρέ Γκορζ (1923-2007) ήταν Αυστριακός και Γάλλος φιλόσοφος, ο οποίος ήταν γνωστός και με το δημοσιογραφικό του όνομα Μισέλ Βοσκέ. Υπήρξε συνιδρυτής του Ζυλ-Ντασέν του περιοδικού “Le nouvel Observateur”. Αυτοκτόνησε μαζί με την σύζυγό του σε ηλικία 84 ετών.

για την αύξηση των επιπέδων απασχόλησης μέσω της δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας (Bauman, 2004, p.180).

Έτσι οι εργαζόμενοι βιώνουν την εργασιακή ανασφάλεια, η οποία συχνά συνδέεται με την κοινωνική και οικονομική ανασφάλεια αλλά και με την υποβάθμιση της αγοράς εργασίας, οδηγώντας σε καταστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού ή φτώχειας. Όπως μάλιστα επισημαίνει η Burgi, ο φόβος απώλειας της εργασίας που αισθάνονται όσοι εργάζονται, απέναντι στον κίνδυνο της επισφάλειας, ενισχύεται από την μαζική ανεργία και την διάρκειά της. Κι αυτό γιατί η επισφαλής εργασία είναι για αρκετούς το επόμενο στάδιο μετά από την κατάσταση ανεργίας, καθώς οι αμοιβές όσων βρίσκουν μια απασχόληση μετά από αυτή, είναι κατώτερες από όσες ελάμβαναν στην προηγούμενη εργασία τους. Διαπίστωση η οποία επιβεβαιώνεται από δεδομένα του Ευρωπαϊκού χώρου⁶⁹ και την οποία βίωσαν άμεσα εργαζόμενοι μέσω της κοινωνικής τους πτώσης. (Καρακιουλάφη et al., 2014).

Μέσω της τάσης προς την ευέλικτη εξειδίκευση η οποία προήλθε από την κατάρρευση των μαζικών αγορών του φορντισμού οδηγώντας στη χρήση παραγωγικού εξοπλισμού ψηφιακής διακυβέρνησης για υψηλής ποιότητας παραγωγής, μικρών παρτίδων και εξατομικευμένων προϊόντων προσαρμοσμένων σε ένα συγκεκριμένο τομέα της αγοράς. Η ταχύτητα και οι μορφές οικονομικής διαχείρισης που επιτεύχθηκαν μέσω της μικροηλεκτρονικής τεχνολογίας, επέτρεψαν στις εταιρείες να μπορούν να ανταποκριθούν στην αυξανόμενη ζήτηση και τις μεταβολές της, συνδυάζοντας το χαμηλό κόστος μονάδας με την απόδοση στην μεταποιητική βιομηχανική εργασία.

Απαραίτητη προϋπόθεση βέβαια ήταν οι εργαζόμενοι να έχουν επαγγελματική επάρκεια ποικίλων καθηκόντων και να είναι προετοιμασμένοι στις αλλαγές της ζήτησης. Να μπορούν να ανταποκριθούν στην ανασύνθεση των εργασιακών τους καθηκόντων που οδήγησε: α) στην αποειδίκευση της εργασίας και την αναβίωση των συντεχνιακών παραδόσεων και β) στην ανάγκη ανάπτυξης συνεργατικών σχέσεων των εταιριών όχι μόνο με τους εργαζόμενους αλλά και με άλλους οργανισμούς και ιδρύματα επιχειρηματικής δράσης της περιοχής. Με υπηρεσίες παρεχόμενες από συλλογικούς φορείς που σχετιζόταν με την επαγγελματική επάρκεια του προσωπικού και οι οποίες είχαν ως βάση τους το χαμηλό χρηματοοικονομικό κόστος, τη

---

⁶⁹ Gray, 2004.

προώθηση και την έρευνα σε κάθε περιοχή, δίνοντας τη δυνατότητα στις επιχειρήσεις να συνεργάζονται και να ανταγωνίζονται μεταξύ τους.” (Watson, 2005, p.368)

Είναι τα πρότυπα της ευέλικτης εξειδίκευσης που αναδύθηκαν αρχικά σε περιοχές της Γερμανίας και της Ιταλίας, έχοντας ως προοπτική τους την δυνατότητα εξάπλωσης των αρχών τους σε μεγαλύτερους οργανισμούς, οι οποίοι θα αντιλαμβάνονταν την ανάγκη αντίδρασης στις μεταβολές της ζήτησης. Μιας ανάγκης θύματα της οποίας ήταν οι εργαζόμενοι, σύμφωνα με περιπτωσιολογική μελέτη των Tailby και Whitson⁷⁰ οι οποίοι εισηγήθηκαν,⁷¹ μετά την μελέτη τους σε εταιρείες εισαγωγής τεχνολογικών καινοτομιών, ότι το αποτέλεσμα για τους εργαζόμενους ήταν :“η απώλεια θέσεων εργασίας, πιο καταπιεστική επιτήρηση και περισσότερο άγχος”. Τα σχόλια τους μάλιστα στην πιο πάνω τοποθέτηση ήταν πως “τα δήθεν καθολικά ευεργετήματα της ευέλικτης εξειδίκευσης, για να μην γίνει λόγος και για την ιδέα του άρτι αυτονομημένου εργαζόμενου, τίθονται υπό αμφισβήτηση με τα πορίσματα αυτά” (Watson, 2005, p.368).

Άποψη που συμβαδίζει με τον μετασχηματισμό των κοινωνιών από βιομηχανικές σε μεταβιομηχανικές κοινωνίες καθώς και με τον όρο αποβιομηχάνιση, ο οποίος χρησιμοποιείται συχνά για να αναφέρει νούμερα των δυτικών εκβιομηχανισμένων κοινωνιών που δείχνουν μείωση του αριθμού εργαζομένων σε οργανισμούς ταυτισμένους με την βιομηχανική παραγωγή. Η εξήγηση του φαινομένου αποδίδεται στο γεγονός ότι οι μικρές επιχειρήσεις προσλαμβάνουν εργατικό δυναμικό για λογαριασμό μεγάλων εταιριών, το οποίο υπό άλλες συνθήκες θα απασχολούσαν οι ίδιες. Ακολουθώντας την λογική της ευελιξίας όμως, οι μικροί εργοδότες απολύουν την εργατική τους δύναμη όταν η ζήτηση μεταβληθεί με την ίδια ευκολία που την μίσθωσαν καθώς οι μικρές επιχειρήσεις δεν είναι ουσιαστικά δημιουργοί θέσεων απασχόλησης, αλλά εντολοδόχοι των μεγάλων εταιριών. (Watson, 2005, p.393).

Σύμφωνα με τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι η ευέλικτη απασχόληση έχει άμεση σχέση με την αναδιάρθρωση της παραγωγής και της εργασιακής διαδικασίας, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα φαινόμενα της οικονομικής κρίσης. Η σταθερή αύξηση της και η κυριαρχία της στον εργασιακό βίο

⁷⁰ Tailby και whitson 1989

⁷¹ Πρόκειται για μελέτη του έγινε το 1989 σε εταιρίες που προβαίνουν σε αναδιοργάνωση εργασίας.

σηματοδότησε και το τέλος της κυριαρχίας της σταθερής εργασίας, δημιουργώντας ερωτήματα όπως:

- Μπορεί η ευέλικτη εργασία να αποτελέσει μοχλό ανάπτυξης της οικονομίας;
- Μπορεί μέσω της ευέλικτης απασχόλησης να αναβαθμιστεί ποιοτικά η εργασία;
- Είναι η ευελιξία συνώνυμη της ανασφάλειας;
- Αποτελεί πρόκληση για τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, ώστε αυτές να επιδιώξουν την βελτίωση των όρων της ευέλικτης απασχόλησης και την βελτίωση του περιεχομένου της;
- Τελικά η ευελιξία είναι ευλογία ή κατάρα; (Μουρίκη, 1991).

Όποια κι αν είναι η απάντηση σημασία έχει ότι οι νέες μορφές απασχόλησης διεισδύουν όλο και με ταχύτερους ρυθμούς στην αγορά εργασίας σε παγκόσμιο επίπεδο, μεταβάλλοντας τα μέχρι πρότινος δεδομένα στο εργασιακό περιβάλλον. Πρωταρχικό ρόλο για την εξάπλωση των νέων αυτών μορφών διαδραματίζει: α) ο μετασχηματισμός του παραγωγικού υποδείγματος, μέσω του οποίου συντελέστηκε η τροποποίηση του μοντέλου λειτουργίας στην αγορά εργασίας, β) το νέο οικονομικό περιβάλλον γ) η τεράστια πρόοδος της πληροφορικής και τεχνολογίας και δ) η εισαγωγή καινοτομιών στον εργασιακό χώρο, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την ανάγκη αναδιάρθρωσης της παραγωγικής διαδικασίας. Αλλαγές οι οποίες οδήγησαν σε άλλες μικρο-οικονομικές βασικές αλλαγές, που με τη σειρά τους οδήγησαν στην επιτάχυνση των διαδικασιών εξάπλωσης της ευέλικτης απασχόλησης και του εργασιακού χρόνου, οι οποίες συνοπτικά είναι:

- Η μεταφορά των θέσεων εργασίας από την μεταποίηση, στην οποία απασχολούνται κυρίως άντρες, στις υπηρεσίες κατά τις οποίες απασχολούνται κατά βάση γυναίκες,
- Διαρθρωτικές αλλαγές στα εργασιακά και οικογενειακά πρότυπα.
- Αυξημένη συμμετοχή του γυναικείου πληθυσμού στην αγορά εργασίας και μάλιστα σε ηλικία η οποία συμβαδίζει με την δημιουργία οικογένειας,
- Αλλαγή του τρόπου διοίκησης των επιχειρήσεων και ριζική αναδιάρθρωση της εργασίας, λόγω αυτοματοποιημένου μηχανολογικού εξοπλισμού, η εισαγωγή του οποίου αύξησε την παραγωγικότητα της εργασίας και την έντασή της η οποία επηρεάζει αρνητικά την κερδοφορία της. Συνεπώς οι επιχειρήσεις αναζητούν την ελαχιστοποίηση των βλαβών, των ελαττωματικών προϊόντων, των αποθεμάτων πρώτων υλών και των τελικών

προϊόντων και επομένως μια ευέλικτη παραγωγική γραμμή, όπου οι εργαζόμενοι θα μπορούν να αντιδρούν και να επιλύουν κάθε δυσλειτουργία του παραγωγικού συστήματος άμεσα και αποτελεσματικά.. Θα πρέπει δηλαδή να είναι διαθέσιμοι ανά πάσα στιγμή και να μπορούν να ανταπεξέλθουν στην λύση των προβλημάτων σε σύντομο χρονικό διάστημα, Αναζητούν επομένως την εισαγωγή ευέλικτων μορφών απασχόλησης για υψηλή απόδοση και προσαρμοστικότητα στις αλλαγές προς όφελός τους. (Λυμπεράκη & Μουρίκη, 1996, p.83).

Οφέλη τα οποία συνεισφέρουν στον ορθολογισμό των παραγωγικών δομών των επιχειρήσεων και διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην άμεση ανταπόκριση των μεταβολών της ζήτησης, ενώ παράλληλα μειώνουν σημαντικά το εργατικό τους κόστος. Επιπροσθέτως οι επιχειρήσεις αναζητούν την ευελιξία στην εργασία τους λόγω της ανάγκης προσέλκυσης υψηλά καταρτισμένου και ειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού η πλευρά του οποίου βλέπει με θετική σκοπιά την έννοια της ευελιξίας σε περιπτώσεις όπου υπάρχει κάλυψη των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους. Γίνεται κατανοητό επομένως ότι, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής κρίσης, οι επιχειρήσεις δεν επιθυμούν να χάσουν το έμπειρο και καταρτισμένο προσωπικό τους στους οποίους έχουν επενδύσει, και πως στις ευπαθέστερες ομάδες απασχολούμενων ανήκουν όσοι δεν είναι ειδικευμένοι, όσοι έχουν χαμηλό εκπαιδευτικό και οικονομικό επίπεδο και όσοι εργάζονται με προσωρινές συμβάσεις εργασίας.

Κοινή βάση όλων των μορφών ευέλικτης απασχόλησης αποτελεί το αίσθημα της επισφάλειας των εργαζομένων σε σχέση με το μέλλον τους, καθώς μετά το πέρας του διαστήματος της σύμβασής τους, εάν αυτή δεν ανανεωθεί, αναγκαστικά θα πρέπει να επιστρέψουν στην κατάσταση ανεργίας ή στην αναζήτηση νέας σύμβασης. Κατάσταση η οποία χαρακτηρίζεται από επισφάλεια, η έννοια της οποίας κατά τον 19^ο και στις αρχές του 20ου αιώνα επιστρατεύτηκε για να ταυτίσει τις συνθήκες εργασίας με την επισφάλεια της εργατικής τάξης, η οποία συνδέθηκε στενά με την έννοια της φτώχειας⁷² (Σπυριδάκης, 2018). Με την έννοια της απώλειας καθώς σύμφωνα με τα ευρήματα της έννοιας του Marienthal, η εργασία δεν αποτελεί απλά μια διαδικασία επιβίωσης, αλλά ενέχει πολλές άρρητες διαστάσεις και λειτουργίες, οι οποίες κατά την περίοδο της ανεργίας μετατρέπονται σε απώλειες:

---

⁷² Betti 2018

1. της δομής του χρόνου, με πλαίσιο αναφοράς την καθημερινότητα, την εβδομάδα το μήνα ή τον χρόνο,
2. της αίσθησης ενός συλλογικού σκοπού και της επιτυχίας του,
3. των κοινωνικών επαφών, εκτός από αυτές που έχουν σχέση με την οικογένεια και το νοικοκυριό,
4. της αυτοεκτίμησης, της ταυτότητας και της συμμετοχής στα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα,
5. της επαναλαμβανόμενης δραστηριότητας.

Πρόκειται για απώλειες, η πολλαπλότητα των οποίων προέρχονται από την απώλεια εργασίας και οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η εργασία, έστω και με την μορφή απασχόλησης συνδέει το άτομο με την κοινωνία (Καρακιουλάφη et al., 2014, p.89). Με την οικονομική ασφάλειά του η οποία, αν και περιορισμένη, υφίσταται ακόμη και στις περιπτώσεις που ο μισθός είναι πενιχρός ή δίνεται με μεγάλη καθυστέρηση στους εργαζόμενους: όπως π.χ. συμβαίνει στην εκ παρεκτροπής εργασία ή στα προγράμματα voucher και τα προγράμματα κοινωφελούς εργασίας. Διαπίστωση η οποία απορρέει από το συμπέρασμα πως, αν εξαιρέσουμε τις συμβάσεις ορισμένου χρόνου όπου στις περισσότερες περιπτώσεις η μισθοδοσία γίνεται κανονικά, στις υπόλοιπες ελαστικές σχέσεις εργασίας υπάρχει μεγάλη καθυστέρηση πληρωμών, με αποτέλεσμα η ασφάλεια του εργαζομένου να καθυστερεί ακόμη και η συγκέντρωση των απαραίτητων ενσήμων που του αναλογούν για την συνταξιοδότησή του.

Κατάσταση η οποία συνδέεται με την εργασιακή επισφάλεια όπως και στη περίπτωση που ο εργαζόμενος νιώθει επισφαλής επειδή η εργασία του δεν έχει ενδιαφέρον ή γιατί δεν αναγνωρίζεται η προσφορά του μέσα σ' αυτή. Πρόκειται για μια από τις δύο διαστάσεις της εργασιακής επισφάλειας σύμφωνα με την μελέτη του Paugam, η οποία παραπέμπει στην παραγωγική λογική της βιομηχανικής κοινωνίας, καθώς με την κοινωνική ανισότητα και με την οικονομική και κοινωνική υποβάθμιση των εργαζομένων, ως αποτέλεσμα της καταστρατήγησης της εργατικής νομοθεσίας από τον εργοδότη, της μη καταβολής των δεδουλευμένων, των απλήρωτων υπερωριών και της μείωσης αποδοχών τους, που πολλές φορές τους οδηγεί στη μαύρη και ανασφάλιστη εργασία. Στην ανεργία και στη φτώχεια, που οδηγεί στην αποδυνάμωση και την απομόνωσή τους καθώς αυτοί κατατάσσονται στην κατηγορία των απόρων. Των φτωχών και των “εχθρών της κοινωνίας”, καθώς δεν υπάρχει παρά μια λεπτή γραμμή, που εύκολα μπορεί να διαπεράσει κάποιος, η οποία διαχωρίζει

τους δικαιούχους της πρόνοιας από τους κλέφτες, τους δολοφόνους και τους εμπόρους ναρκωτικών. Οι άνθρωποι αυτής της κατηγορίας είναι οι άνθρωποι από τους οποίους αντλούν τα μέλη τους οι εγκληματικές οργανώσεις και οι εγκληματικές συμμορίες και επομένως το να διατηρείς τους ανθρώπους στη πρόνοια είναι σα να συντηρείς τη δεξαμενή απ' όπου επιστρατεύονται οι εγκληματίες (Bauman, 2004, p.211).

4.5. ΕΥΕΛΙΚΤΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Οι πρόσφατες τάσεις στην απασχόληση δείχνουν συνεχή αύξηση του ποσοστού των γυναικών που ενσωματώνονται στην επίσημη αγορά εργασίας, ως αποτέλεσμα της απώλειας των θέσεων εργασίας στη γεωργία και τη βιομηχανία όπου ασχολούνταν κατά βάση άντρες. Σε αντίθεση με την αύξηση απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών, που δημιούργησε περισσότερες ευκαιρίες για απασχόληση των γυναικών. Εξέλιξη η οποία ευνοήθηκε από τις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις και την υιοθέτηση πολιτικών ευελιξίας που επιβεβαιώνουν τον συμπληρωματικό χαρακτήρα της γυναικείας εργασίας και την προσωρινή και περιστασιακή συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγή. Πολλές φορές μάλιστα αποτρέποντας την ισότιμη παραγωγή τους σ' αυτή, αφού οι γυναίκες εγκλωβίζονται στο δίλημμα: υποβαθμισμένη εργασία ή ανεργία;

Ερώτημα το οποίο προκύπτει καθώς η φροντίδα των παιδιών θεωρείται κυρίως ευθύνη της μητέρας, με αποτέλεσμα οι δυσκολίες που αφορούν τη μέριμνα και το μέγιστο των παιδιών να αποτελέσουν εμπόδιο στο να επιτύχουν ισότητα στην απασχόληση. Πολλές φορές μάλιστα συνειδητά καθώς οι γυναίκες “εξαναγκάζονται” να μην συμμετέχουν σε θέσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης, αφού οι υποχρεώσεις τους απέναντι στην οικογένεια είναι πολλές και οι ευθύνες τους μεγάλες. Έτσι επιλέγουν από μόνες τους την ευέλικτη απασχόληση, ως εξασφάλιση ενός και μοναδικού εισοδήματός τους, σε αντίθεση με τους άντρες όπου η ευέλικτη απασχόληση επιλέγεται ως ενίσχυση του κύριου εισοδήματός τους. (Βαΐου, 1991).

Εξήγηση η οποία δικαιολογεί το φαινόμενο πολλές γυναίκες που εργάζονται σήμερα να στελεχώνουν σε μεγάλο ποσοστό, τις καλοπληρωμένες εργασίας ρουτίνας, ως αποτέλεσμα των μεταβολών που επήλθαν τόσο στην οργάνωση της απασχόλησης όσο και στα στερεότυπα των ρόλων κατά γένος. Όπως π.χ οι μεταβολές του γοήτρου

και των ενεργειών των υπαλλήλων, οι οποίες αποτελούν ένα καλό παράδειγμα: Το 1850 το 90% των υπαλλήλων στην Βρετανία ήταν άνδρες. Το να είναι κάποιος υπάλληλος σήμαινε ότι κατείχε μια υπεύθυνη θέση, η οποία προϋπέθετε να έχει ικανότητες και γνώσεις λογιστή, πολλές φορές μάλιστα και γνώσεις ανάληψης διοικητικών ευθυνών. Ακόμη και οι κατώτεροι διοικητικά υπάλληλοι κατείχαν μια κοινωνική θέση για τον έξω κόσμο. Εικόνα η οποία άλλαξε τον εικοστό αιώνα, όπου η γενική εκμηχάνιση των εργασιών γραφείου συνοδεύτηκε από τον υποβιβασμό των ικανοτήτων της θέσης “υπαλλήλου”-γραμματέως, ως απασχόληση χαμηλού επιπέδου και χαμηλής αμοιβής. Όσο μάλιστα μειωνόταν το γόητρο και η μεγάλη αμοιβή των θέσεων αυτών τόσο ανέβαινε και η συμμετοχή των γυναικών σε αυτές. Έτσι φτάσαμε το 1991 το 90% των θέσεων υπαλλήλων γραφείου να είναι γυναίκες, όπως και το 98% των γραμματέων στις ΗΠΑ. (Giddens, 2009, p.433).

Οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι μεγάλες στην αγορά εργασίας και αντικατοπτρίζονται στον διαχωρισμό των ανδρικών και γυναικείων επαγγελματιών. Στην συγκέντρωση των γυναικών σε θέσεις μερικής απασχόλησης και σε άλλες μορφές άτυπης απασχόλησης. Έτσι αρχικά παρατηρήθηκε το φαινόμενο οι περισσότερες εργαζόμενες γυναίκες να είναι υπάλληλοι, ενώ ελάχιστες να είναι εργοδότες ή αυτοαπασχολούμενες. Εξέλιξη η οποία τα τελευταία χρόνια διαφοροποιήθηκε καθώς όλο και μεγαλύτερα ποσοστά γυναικών ενδιαφέρονται να βελτιώσουν την θέση τους στην αγορά εργασίας, ενδυναμώνοντας τον ρόλο τους μέσα σ’ αυτή, τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Σύμμαχός τους το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα “Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση 2000-2006” στο οποίο τεθήκαν προτεραιότητες για πρόληψη και καταπολέμηση της ανεργίας, για βελτίωση της επαγγελματικής κατάρτισης, για ίσες ευκαιρίες, για ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας και προσαρμοστικότητας του εργατικού δυναμικού, καθώς και για βελτίωση της πρόσβασης των γυναικών στην αγορά εργασίας. Οι δράσεις του άξονα προτεραιότητας γι’ αυτό το σκοπό περιελάμβαναν:

- Υποστήριξη των γυναικών προς έναρξη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.
- Συμβουλευτικές υπηρεσίες και στήριξη των γυναικών προκειμένου αυτές να ενταχθούν στην αγορά εργασίας και να προωθηθούν σε θέσεις απασχόλησης,
- Ενίσχυση των επιχειρήσεων προς αναδιοργάνωση των διοικητικών λειτουργιών τους, ώστε να προωθηθεί το γυναικείο στελεχιακό δυναμικό σε ανώτερες θέσεις εργασίας,

- Δράσεις ευαισθητοποίησης πληροφόρησης φορέων και δομών για την ισότητα των δύο φύλων και τέλος
- Δημιουργία βρεφονηπιακών σταθμών στις επιχειρήσεις προς εξυπηρέτηση των εργαζόμενων μητέρων σε αυτές.

Η ενίσχυση της απασχόλησης αποτελεί κύριο μέλημα όλων των κυβερνήσεων των Ευρωπαϊκών κρατών αλλά και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ στο σχέδιο δράσης που αφορά τη χώρα μας σκιαγραφείται το προφίλ της ελληνικής αγοράς εργασίας έχοντας στόχο: την ποιότητα και παραγωγικότητα στην εργασία, την πλήρη απασχόληση, την κοινωνική ενσωμάτωση και τις κατευθυντήριες γραμμές που αφορούν την ευελιξία της εργασίας, μέτρα για τους άνεργους, το επιχειρηματικό πνεύμα κ.τ.λ. Ειδικότερα υποστηρίζεται η ενίσχυση της απασχόλησης των γυναικών και της επιχειρηματικότητάς τους. (Αnon., 2006).

Βασικοί παράγοντες η ηλικία, η μητρότητα τα εκπαιδευτικά τους προσόντα, αλλά και τα νέα πρότυπα της κοινωνίας σύμφωνα με τα οποία υπάρχει δυσαρμονία μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Αιτία η οποία πολλές φορές σπρώχνει τις γυναίκες στην μη οικειοθελής ανεργία, στη μη καταγεγραμμένη εργασία, στην υποαπασχόληση, την περιστασιακή και επισφαλής απασχόληση και σε θέσεις χωρίς επαγγελματική εκπαίδευση και εξέλιξη. Πρόκειται για ανειδίκευτες θέσεις εργασίας, οι οποίες καταλαμβάνονται ως επί το πλείστον από γυναίκες, όπως καθαρίστριες, σερβιτόρες, πωλήτριες και άλλες χαμηλά αμειβόμενες θέσεις, στις οποίες οι εργαζόμενες υφίστανται την εκμετάλλευση των εργοδοτών, αφού πολλές φορές εξαιτίας των οικογενειακών τους καθηκόντων συμβιβάζονται χωρίς να αντιδρούν στην καταπάτηση των εργασιακών δικαιωμάτων τους. Κατάσταση η οποία μας οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης αποτελούν επιλογή των γυναικών από ανάγκη, παρ' όλο που οι χαμηλά αμοιβές και οι λίγες ώρες απασχόλησης σημαίνουν πως εξακολουθούν να είναι οικονομικά εξαρτημένος από τους συζύγους τους.

Ωστόσο τα μέχρι τώρα στοιχεία μας δείχνουν ότι οι γυναίκες εργάζονται με προσωρινό συμβόλαιο, λίγο πιο συχνά συγκριτικά με τους άντρες. Χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε ότι το 2005 σε όλες τις χώρες της ΕΕ προσωρινή εργασία είχαν το 15% των γυναικών, έναντι του 14% των ανδρών, ενώ διαφορές υπάρχουν και σε διεθνές επίπεδο: Για παράδειγμα το 2005 η προσωρινή εργασία ήταν περισσότερο διαδεδομένη στις γυναίκες στην Κύπρο (19% οι γυναίκες, 9% οι άνδρες), στην Ιταλία (15% οι γυναίκες, 10% οι άντρες) και στην Φινλανδία (20% οι γυναίκες, 13% οι

άντρες). Τα στοιχεία από το 5ο EWCS το 2010 δείχνουν επίσης αύξηση της προσωρινής εργασίας στις οποίες οι γυναίκες που κατέχουν θέσεις απασχόλησης είναι περισσότερες συγκριτικά με τους άντρες (31,9% οι γυναίκες, 8,7% οι άντρες), ενώ ηλικιακά οι περισσότεροι είναι νέοι (Dias da Silva & Turrini, 2015). Στατιστικά στοιχεία επίσης δείχνουν πως το 2005 πάνω από το 30% των εργαζομένων κάτω των 30 ετών απασχολούνταν με προσωρινές συμβάσεις εργασίας, συγκριτικά με το 12% του συνολικά ενεργά πληθυσμού της ΕΕ, ενώ το 2010 ο αριθμός των εργαζομένων σε προσωρινές θέσεις εργασίας αυξήθηκε περίπου στο 40% συγκριτικά με το 21% του συνολικά ενεργού πληθυσμού της ΕΕ-27 (Rasmussen et al., 2016)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

Η σχέση της υγείας με την εργασία έχει γίνει από παλιά αντικείμενο μελέτης. Ο Ιπποκράτης περιγράφει παθολογικές καταστάσεις σε εργαζόμενους σε ορυχεία αλλά και τις τοξικές επιδράσεις του μολύβδου μετά από επαγγελματική έκθεση. Πολύ πιο αργότερα στις αρχές του 18ου αιώνα ο τοξικολόγος Bernardini Ramazzini⁷³, έθεσε τις βάσεις της σύγχρονης βιομηχανικής τοξικολογίας, ενώ στα τέλη του 18ου αιώνα ο άγγλος γιατρός Percival Pott⁷⁴ περιέγραψε για πρώτη φορά τον επαγγελματικό καρκίνο. Για πρώτη φορά επίσης μελετήθηκε στην Αγγλία το 1841 από τον William Farr η επίδραση του επαγγέλματος στη θνησιμότητα, ο οποίος κατέγραψε αυξημένη θνησιμότητα στους εργάτες ορυχείων. Στην σύγχρονη εποχή, αν και οι εφιαλτικοί αυτοί των περασμένων αιώνων παράγοντες έχουν εξαλειφθεί, τουλάχιστον στις αναπτυγμένες χώρες, η εργασία εξακολουθεί να επιδρά στην υγεία των ανθρώπων με πολλούς τρόπους, άμεσα και έμμεσα (Τούντας, 2000, p.115).

Έμμεσα μέσω του εισοδήματος, το οποίο επιδρά αποφασιστικά στην υγεία των εργαζομένων καθώς η εργασία και οι απολαβές από αυτή αποτελούν μέτρο κοινωνικής κατάταξης και αναγνώρισης στην κοινωνία. Επιδρά επίσης στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, στην ωρίμανση, στον εγκοινωνισμό και στον βασικό προσανατολισμό του εργαζόμενου, καθώς ένα μεγάλο μέρος της κοινωνικής του δραστηριότητάς συντελείται στο εργασιακό περιβάλλον. Επιδρά επίσης, σε ότι αφορά τις άμεσες συνέπειες, άλλοτε με ήπια και άλλοτε με ποικίλα συμπτώματα στους εργαζόμενους, ως παράγοντας επιβάρυνσης της φυσιολογικής λειτουργίας του οργανισμού, δημιουργώντας ή επιβαρύνοντας παθολογικές και ψυχολογικές καταστάσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο χώρος της υγείας, ο οποίος αποτελεί πηγή προβλημάτων για το ήδη υπάρχον προσωπικό, μόνιμο και επικουρικό, καθώς οι εργαζόμενοι υφίστανται στρεσογόνο πίεση εξαιτίας των αυξημένων απαιτήσεων του χώρου. Ιδιαίτερα για το νοσηλευτικό ιατρικό και παραϊατρικό προσωπικό που εργάζεται με βάρδιες οι οποίες βλάπτουν σοβαρά την υγεία προκαλώντας, διαταραχές ύπνου, μεταβολικού ρυθμού, αρτηριακής πίεσης,

---

⁷³ 1633-1714

⁷⁴ 1714-1788

σακχάρου, πνευματικής διαύγειας καθώς και διαταραχές διατροφικών συνηθειών, της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής (Τούντας, 2000, p.173).

Πρόκειται για διαταραχές οι οποίες σχετίζονται άμεσα με το εργασιακό περιβάλλον στο οποίο είναι εκτεθειμένοι οι εργαζόμενοι στο χώρο της υγείας, οι οποίοι εκτός από συμπτώματα σωματικής κούρασης, βιώνουν και συμπτώματα ψυχικής έντασης και εξάντλησης. Επαγγελματική εξουθένωση και ανασφάλεια που πηγάζει από τον φόρτο εργασίας, την έλλειψη προσωπικού, την έλλειψη αναγνώρισης του έργου τους, την έλλειψη κοινωνικής υποστήριξης και την έλλειψη ικανοποίησης καθώς δεν έχουν ισχυρά κίνητρα παραγωγικότητας και αποδοτικότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ως προς τα κίνητρα αποδοτικότητας και παραγωγικότητας των εργαζομένων αποτελεί έρευνα⁷⁵ που έγινε στις ελληνικές δημόσιες επιχειρήσεις, η οποία κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αυτά αφορούν την αύξηση των μισθών και την παροχή ασφάλειας των εργαζομένων. Παράγοντες που συμβάλλουν στην δημιουργικότητα και την εξάλειψη της επισφάλειας τους, όπως και η απόκτηση δεξιοτήτων και δημιουργικότητας, η συμμετοχή τους στη λήψη αποφάσεων, η βελτίωση των εργασιακών σχέσεων, κ.α.

Παράδειγμα μοντέλου αποτελεσματικών κινήτρων⁷⁶ των εργαζομένων στο χώρο της υγείας, αποτελεί το σύστημα υγείας στο Οντάριο του Καναδά, το οποίο σχεδιάστηκε με βάση τέσσερις βασικές αρχές: 1) να μην έχει υπερβολικό κόστος 2) να έχει απλή εφαρμογή, 3) να υποστηρίζεται από συνεχή βελτίωση, 4) να βασίζεται στη δικαιοσύνη, στην καινοτομία και στη μάθηση. Τα κίνητρα τα οποία θα χρησιμοποιούσε για το σκοπό αυτό, με βάση τις παραπάνω αρχές, θα ήταν: Μπόνους στους εργαζόμενους, καλύτεροι μισθοί, σύνδεση χρηματοδότησης και απόδοσης, διανομή κερδών, υποτροφίες, αμοιβή συνδεδεμένη με την απόδοση, επιβράβευση και χρηματικές ανταμοιβές των εργαζομένων (Custers et al., 2008).

Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν αντιλαμβανόμαστε ότι ο σχεδιασμός ενός μοντέλου κινήτρων θα πρέπει να συνδέεται με τις αξίες του συστήματος υγείας, όπως και με τους στόχους απόδοσης και ποιότητας που θέτει ο οργανισμός. Στόχους που θα υποκινεί και θα ανταμείβει τους εργαζόμενους, αναλογικά με την προσφορά τους στην υπηρεσία, σε αντίθεση με τις οικονομικές πολιτικές που εφαρμόζουν οι

⁷⁵ Manopoulos D., An evaluation of employee motivation in the extended public sector in Greece, Employee Relations, Vol. 30, No.1, pp. 63-85, 2008

⁷⁶ Custers T, Hurley J, Klazinga N, Brown A, Selecting effective incentive structures in health care: A decision framework to support health care purchasers in finding the right incentives to drive performance, BMC Health Services Research, 8: 66. 2008

κυβερνήσεις στην χώρα μας, οι οποίες συμβάλλουν στην υποβάθμιση του έργου τους και την αύξηση της εργασιακής ανασφάλειάς τους. Αιτία η συγκράτηση των μισθών, του πληθωρισμού και η αποδυνάμωση των συνδικαλιστικών οργάνων που δεν ενθαρρύνουν τις προσπάθειες των εργαζομένων, οι οποίοι εργάζονται με αντίξοες συνθήκες, υπό την πίεση της ανασφάλειας και άγχους. Παράγοντες επιδείνωσης του εργασιακού stress και αύξησης της πιθανότητας εργασιακού λάθους, καθώς το έργο των υγειονομικών απαιτεί ευελιξία και υπευθυνότητα. Απαιτεί ηθικό υψηλό και υψηλό αίσθημα ευθύνης από όλους τους εργαζόμενους στο χώρο της υγείας και κυρίως από το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, καθώς η πιθανότητα λάθους μπορεί να στοιχίσει μια ανθρώπινη ζωή. Κι αυτό γιατί σύμφωνα με τους Ahmed & Ramzan⁷⁷ υπάρχει αρνητική συσχέτιση μεταξύ του στρες και της απόδοσης εργασίας, καθώς όταν το άγχος αυξάνει η απόδοση της εργασίας μειώνεται και το αντίθετο. Η έλλειψη κινήτρων επομένως αυξάνει την επισφάλεια των εργαζομένων και κατά συνέπεια την απόδοση και την δημιουργικότητά τους. Αντίθετα με την περίπτωση ανάπτυξης αυθόρμητου ανταγωνισμού η οποία προκύπτει ανάμεσα σε όσους νιώθουν ικανοποιημένοι από την εργασία τους (Watson, 2005, pp.389-95).

Ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεων, όπως π.χ. της πανδημίας του covid 19, όπου η επισφάλεια των εργαζομένων αυξήθηκε λόγω της επικινδυνότητας του ιού και του φόβου μετάδοσής του. Κι αυτό γιατί πρόκειται για μεταδοτική ασθένεια η οποία κηρύχθηκε από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ) ως πανδημία στις 11 Μαρτίου του 2020, η εξάπλωση της οποίας έγινε ραγδαία σε παγκόσμιο επίπεδο διασπείροντας το θάνατο και δημιουργώντας πολλαπλά προβλήματα υγείας. Προβλήματα που αντιμετωπίζονται από τα κράτη θεσπίζοντας μέτρα που θεωρούν κατάλληλα, τα οποία αίρουν ή ενισχύουν ανάλογα με τις παραμέτρους που θεωρούν σημαντικές για την καταπολέμησή του. Ένα από αυτά είναι και η ενίσχυση του εργατικού δυναμικού των νοσοκομείων και ιδιαιτέρως του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού που επιφορτίστηκε από την νοσηλεία ασθενών με covid 19 και τα σχετιζόμενα με αυτόν περαιτέρω προβλήματα που προστέθηκαν στα ήδη υπάρχοντα. Κι αυτό γιατί η νέα πραγματικότητα άγγιξε όλους τους εργαζόμενους στο χώρο της υγείας και ιδιαίτερα τους νέους επαγγελματίες, λόγω έλλειψης γνώσεων και εμπειρίας συγκριτικά με τους παλαιότερους συναδέλφους τους, οι οποίοι επωμίστηκαν το βάρος της απειρίας και της εκπαίδευσής τους.

---

⁷⁷Ahmed & Ramzan (2013)

Το άγχος και η εργασιακή ανασφάλεια επομένως είναι διάχυτη σε όλους τους κλάδους και εργαζόμενους των δομών υγείας καθώς από την εργασιακή ειρήνη περάσαμε στο πόλεμο. Στην αβεβαιότητα, την επισφάλεια και την εργασιακή εξουθένωση που αντικατέστησαν την σταθερότητα επηρεάζοντας άμεσα τους μόνιμους και επικουρικούς εργαζόμενους, μερικοί εκ των οποίων βρέθηκαν σε καθεστώς αναστολής της εργασίας τους ή της σύμβασής τους. Άλλοι πάλι αναγκάστηκαν να εργαστούν εκ παρεκτροπής με λιγότερες αποδοχές, όπως και πολλοί ελεύθεροι επαγγελματίες, αυτοαπασχολούμενοι και μικροί επιχειρηματίες, οι οποίοι λόγω παγώματος της αγοράς σταμάτησαν την εργασίας τους. Ακόμη και όσοι από τους εργαζόμενους στο χώρο της υγείας συνεχίζουν να εργάζονται κανονικά, επιφορτίστηκαν με ακόμη περισσότερο άγχος και φόρτο εργασίας καθημερινά, λόγω του εργασιακού περιβάλλοντος εφ' όσον καλούνται να εργαστούν σε αυτό με νέους κανόνες ασφάλειας και υγιεινής. Με περικοπή των ρεπό και αναστολή της άδειά τους, υπό ένα καθεστώς συχνών εσωτερικών μετακινήσεων ή μετακινήσεων του προσωπικού από νομό σε νομό ή από τις δομές της πρωτοβάθμιας φροντίδας στα νοσοκομεία, προς κάλυψη αναγκών

Η ενίσχυση των προληπτικών μέτρων ασφαλείας, η συνεχής εκπαίδευση του προσωπικού, η σωστή διαχείρισή του αλλά και τα προγράμματα προαγωγής της υγείας προσπαθούν να προάγουν την ψυχική και σωματική υγεία των εργαζομένων, όπως και η εκτίμηση των επαγγελματικών κινδύνων, μέσω της διαδικασίας ελέγχου και αξιολόγησή τους. Μέσω της οικονομικής ενίσχυσης των δομών υγείας από την πολιτεία και την πρόσληψη μόνιμου προσωπικού, καθώς οι απλήρωτες υπερωρίες, οι εξαντλητικοί ρυθμοί εργασίας και το έντονο ψυχολογικό στρες αποτελούν ορισμένες μόνο από τις εκφάνσεις των κακών συνθηκών απασχόλησης στον χώρο της υγείας. Συνθήκες που γίνονται ακόμη πιο άσχημες καθώς οι εργαζόμενοι καλούνται να εργαστούν και να συνεργαστούν μεταξύ τους σε ένα εργασιακό πλαίσιο που δεν εγγυάται την επαγγελματική σταθερότητα και εξέλιξή τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κλείνοντας την πτυχιακή μας εργασία καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης και παραγωγικότητας συναντώνται πλέον σε ολόκληρη την Ευρώπη, καθώς όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ συντάσσονται σταδιακά και υλοποιούν τον σαφέστατα διατυπωμένο κοινοτικό στόχο της αύξησης της ευελιξίας στην εργασία. Ένα στόχο ο οποίος προήλθε από την αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων στα πλαίσια της αναζήτησης ενός εναλλακτικού, απέναντι στο φορντικό, μοντέλου παραγωγής που επηρέασε σημαντικά την αγορά εργασίας. Οι επιχειρήσεις μέσω νέων τεχνολογιών μείωσαν από τη μια τον αριθμό των απασχολούμενων εργαζομένων, ενώ από την άλλη αναζητούσαν εργαζόμενους με νέες δεξιότητες. Κίνηση η οποία είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της ανεργίας και της εργασιακής επισφάλειας των εργαζομένων, καθώς η αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων χρειαζόταν μισθωτή εργασία, όχι της παλιάς μορφής, αλλά εργασία περισσότερο ευέλικτης ως προς τον τύπο της εργασιακής σύμβασης και του τρόπου ανταμοιβής των εργαζομένων .

Αίτημα το οποίο γινόταν όλο και πιο έντονο για την βιωσιμότητα των επιχειρήσεων και την βελτίωση της ανταγωνιστικότητάς τους, το οποίο εκφράστηκε με διαφορετικό τρόπο σε κάθε χώρα, καθώς οι ευέλικτες μορφές εργασίας δεν εμφανίστηκαν με την ίδια μορφή σε αυτές. Οι παράγοντες που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο είχαν να κάνουν με τα επίπεδα συμμετοχής των συνδικαλιστικών οργανώσεων, την κουλτούρα της κάθε χώρας, τον διάλογο μεταξύ κυβερνήσεων, εργοδοτών και εργαζομένων και συλλογικών διαπραγματεύσεων. Έτσι συναντήσαμε διαφορετική διάρθρωση της αγοράς εργασίας στις εργασιακές σχέσεις των κρατών μελών, όπως και στην Ελλάδα, όπου εκτός από τα είδη της εργασιακής απασχόλησης αναπτύχθηκαν και Ενεργητικές Πολιτικές απασχόλησης, οι οποίες προσομοιάζουν με τις ευέλικτες μορφές εργασίας και τα τελευταία χρόνια παρουσιάζουν μεγάλη αύξηση.

Καθοριστικός παράγοντας για την ανάπτυξή τους ήταν η η οικονομική ύφεση, η λιτότητα και την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα ισχυρές επιπτώσεις στην διαβίωση του πληθυσμού και την υγεία του. Ο αντίκτυπός τους έγινε αισθητός μέσω της περικοπής των μισθών και την ταχείας ανάπτυξης της ανεργίας που οδήγησε στη φτώχεια, σε κοινωνικό αποκλεισμό και σε προβλήματα ψυχικής υγείας. Οι ποιοτικές εργασίες αντικαταστάθηκαν από ευέλικτες

μορφές εργασίας με χαμηλότερους μισθούς και χειρότερες εργασιακές συνθήκες και οδήγησαν σε συρρίκνωση και αναδιάρθρωση του προσωπικού. Στην αποδυνάμωσή του ατομικά και συλλογικά, μέσω της αποδυνάμωσης των συνδικάτων, τα οποία εν μέσω κρίσης δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στον ρόλο τους καθώς αναγκάζονται να αποδεχτούν μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας που τείνουν να αυξήσουν την εργασιακή επισφάλεια. Σε ατομικό επίπεδο καθώς οι επιζήσαντες στην αγορά εργασίας, νιώθοντας ανασφάλεια για τις δικές τους θέσεις αποδέχονται τη μείωση της χρηματικής απολαβής και του χρόνου απασχόλησης, προκειμένου να παραμείνουν απασχολούμενοι.

Αιτία η μη εύρεση απασχόλησης, συγκριτικά με τα έξοδά τους καθώς ο μισθός επισφαλούς εργασίας δεν αρκεί να καλύψει τις ανάγκες τους τις οποίες θα πρέπει αναγκαστικά να μοιράζονται με γονείς, συντρόφους ή συζύγους. Στοιχείο το οποίο αποδεικνύει την δυσμενή θέση στην οποία βρίσκονται οι νέοι σήμερα, οι οποίοι για να επιβιώσουν αναγκάζονται να εργαστούν σε επισφαλείς θέσεις εργασίας και σε τομείς που δεν σχετίζεται με το επάγγελμά τους, βάζοντας σε κίνδυνο το μέλλον τους και στην άκρη τα όνειρά τους. Παράγοντας που τους δημιουργεί άγχος, stress, ανασφάλεια και αβεβαιότητα για το μέλλον, καθώς εκτός από την επαγγελματική τους εξέλιξη ο μειωμένος μισθός της επισφαλούς εργασίας εμποδίζει πολλές φορές και την δημιουργία οικογένειας, λόγω πρόσθετων και αυξημένων εξόδων. Το αποτέλεσμα να μην νιώθουν αυτόνομοι και ελεύθεροι, αλλά πιεσμένοι ψυχολογικά, καθώς θεωρούν πως δεν θα υπάρξουν σύντομα αλλαγές στις πολιτικές που ακολουθούνται, οι οποίες είναι υπέρ των εργοδοτών και των εταιριών.

Πολιτικές ευελιξίας που σηματοδοτούν το τέλος της κυριαρχίας του μοντέλου της πλήρους και σταθερής απασχόλησης, οι οποίες άλλοτε προβάλλουν ως μέσο αναδιανομής της απασχόλησης και άλλοτε ως άλλοθι για την αντιμετώπιση της ανεργίας. Κάποιοι μάλιστα υποστηρίζουν ότι θα αποτελέσουν μοχλό ανάπτυξης της οικονομίας, της ανταγωνιστικότητας και της παραγωγικότητας, μέσω της αναβάθμισης της ποιοτικής εργασίας και της αξιοποίησης των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων των ατόμων και των επιχειρήσεων. Ότι θα αναδειχθούν ως εργαλείο διευκόλυνσης των επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεων καθώς μπορεί να φέρουν θετικά αποτελέσματα στη γυναικεία απασχόληση, μεταβάλλοντας την άνιση κατανομή εργασίας και μειώνοντας τις διακρίσεις σε βάρος των γυναικών, βελτιώνοντας τις σχέσεις των δύο φύλων και τη δικαιότερη κατανομή της οικιακής εργασίας.

Αντίθετα με την άποψη όσων εκφράζουν φόβους ότι αυτές οι πολιτικές καταστρατηγούν τα δικαιώματα των γυναικών αλλά και όλων των εργαζομένων καθώς απορρυθμίζουν και καταργούν εργασιακές σχέσεις, ενώ ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού κινδυνεύει να μπει στο περιθώριο και την ανεργία λόγω του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας. Αιτία η έλλειψη ισχυρών κινήτρων επαγγελματικής και οικονομικής εξέλιξης, η οποία μειώνει την απόδοσή τους, όπως και η έλλειψη δεξιοτήτων συναισθηματικής νοημοσύνης που αγγίζει ιδιαίτερα τους εργαζόμενους στον ευαίσθητο τομέα της υγείας, όπου η ποιότητα εργασίας και ιατρικής φροντίδας επηρεάζει άμεσα την υγεία των ασθενών.

Όπως αντίστοιχα αρνητικά επηρεάζεται και η υγεία όλων των εργαζομένων που βιώνουν την πολιτική αδράνεια και τις μεταρρυθμίσεις των τελευταίων χρόνων που σκοπό έχουν την μείωση της προστασίας της εργασίας και του εργατικού κόστους και την αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων, καθώς ορισμένες θέσεις εργασίες παρέμειναν προστατευμένες και άλλες έχουν καταστεί εξαιρετικά ευέλικτες. Φαινόμενο εκ του οποίου απορρέει η εργασιακή επισφάλεια, η κοινωνική απομόνωση, η υποβάθμιση του τοπικού περιβάλλοντος και η κοινωνική απαξίωση που αυξάνουν την δυσαρέσκεια του ατόμου με την κοινωνία. Και αυτό γιατί η επισφάλεια στις συνθήκες εργασίας έχει επιπτώσεις και στη ζωή των ανθρώπων, αλλά και στην στάση τους απέναντι στον εαυτό τους, στην οικογένειά τους και απέναντι στη ζωή. Ένα ικανοποιητικό, αν όχι ευχάριστο περιβάλλον εργασίας, μπορεί να φέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα το οποίο περιλαμβάνει ευτυχισμένους οργανισμούς και ευτυχισμένους εργαζομένους. Κι αυτό θα πρέπει να αποτελεί προτεραιότητα κάθε κοινωνίας η οποία θεωρεί ότι η εργασία αποτελεί θεμέλιο αξιοπρέπειας και πηγή σταθερότητάς της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Barbier, C.J., Brygoo, A. & Viguier, F., 2002. *Defining and Assessing Precarious Employment in Europe: A Review of Main Studies and Surveys - A Tentative Approach to Precarious Employment in France*. Noisy le Grand: CEE.

Bauman, Z., 2004. *Η Εργασία, ο Καταναλωτισμός και οι Νεόπτωχοι*. Translated by Κ.Δ. Γεωργιάς. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Bonefeld, W. & Holloway, J., eds., 1993. *Μεταφορντισμός & Κοινωνική Μορφή: Μία μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντιστικό κράτος*. Translated by Γ. Αντωνίου. Αθήνα: Εξάντας Εκδοτική Α.Ε.

Cingolani, P., 2006. *La précarité*. Paris: PUF.

Custers, T., Hurley, J., Klazinga, N.S. & Brown, A.D., 2008. *BMC Health Services Research*. [Online] Available at: <https://bmchealthservres.biomedcentral.com/articles/10.1186/1472-6963-8-66> [Accessed 10 October 2021].

Dias da Silva, A. & Turrini, A., 2015. Precarious and less well-paid? Wage differences between permanent and fixed-term contracts across the EU countries. *EUROPEAN ECONOMY*, 01 February.

Giddens, A., 2009. *Κοινωνιολογία*. Β' ed. Αθήνα: Gutenberg.

Hardt, M. & Negri, A., 2000. *Empire*. Cambridge, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.

Harvey, D., 2009. *Η Κατάσταση της Μετανεωτερικότητας: διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής*. Translated by Ε. Αστερίου. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Heywood, A., 2014. *Εισαγωγή στην Πολιτική*. Τέταρτη ed. Translated by Γ. Μεταξάς. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Letourneux, V., 1998. *Precarious Employment and Working Conditions in Europe*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

Lewchuk, W., de Wolff, A., King, A. & Polanyi, M., 2003. FROM JOB STRAIN TO EMPLOYMENT STRAIN: HEALTH EFFECTS OF PRECARIOUS EMPLOYMENT. 24 *JUST LABOUR vol. 3 (Fall 2003)*, Available at: <https://justlabour.journals.yorku.ca/index.php/justlabour/article/view/165/339> [Accessed 10 December 2021].

Pitrou, A., 1978. *La Vie précaire : Des familles face à leurs difficultés*. Paris: Caisse Nationale des allocations familiales.

Rifkin, J., 1996. *Το Μέλλον της Εργασίας και το Μέλλον της: Η δύση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και το χάραμα της μετά-την-αγορά εποχής*. Translated by G. Kovalenko. Αθήνα: Νέα Σύνορα.

Standing, G., 2011. The Precariat: The New Dangerous Class. *Journal of Social Policy*.

Watson, T.J., 2005. *Κοινωνιολογία, Εργασία και Βιομηχανία*. Translated by M.N. Καστανάρα. Αλεξάνδρεια.

Δεδουσόπουλος, Α., 1998. *ακαμψιες, ευελιξίες και απορρύθμιση στην ελληνική αγορά εργασίας*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου.

Δεδουσόπουλος, Α., 1998. *Πολιτικές απασχόλησης: ρύθμιση και απορρύθμιση της αγοράς εργασίας*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου.

Δεδουσόπουλος, Α., 2002. *Η κρίση στην αγορά εργασίας: ρύθμιση - ευελιξίες - απορρύθμιση*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος.

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2008. *Η Απομάγευση του Κόσμου*. Αθήνα: Πολύτροπο/Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ, 2013. *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση Ετήσια Έκθεση 2013*. Αθήνα: ΙΝΕ/ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ.

Καλλίνικος, Γ. et al., 2005. *Το Μέλλον της Εργασίας: Σύγχρονες Κοινωνικοοικονομικές Αναλύσεις*. Αθήνα: Πατάκη.

Καρακιουλάφη, Χ. & Μοσχονάς, Α., 2006. Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: Μεταξύ “συγκεντρωτισμού” και “αποκέντρωσης”. *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη 2006*, Available at: http://www.epeksa.gr/assets/variousFiles/photo_2.Karakioulafis-Moschonas.pdf [Accessed 01 November 2021].

Καρακιουλάφη, Χ. et al., 2014. *Ανεργία και εργασιακή επισφάλεια Διαστάσεις και επιπτώσεις σε καιρό κρίσης*. Αθήνα: ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ.

Καραμεσίνη, Μ., 1999. ΑΤΥΠΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 100, pp.3-32. Available at: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/viewFile/7332/7053> [Accessed 01 December 2021].

Κουζής, Γ., 2001. *Εργασιακές Σχέσεις Και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση: Ευελιξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Κουζής, Γ., 2008. *Ευελιξία και ασφάλεια (flexicurity): Μία κριτική Προσέγγιση. Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*.

Κουζής, Γ., 2012. *Σύγχρονες Τάσεις στον Τομέα των Εργασιακών σχέσεων*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Κουρλιούρος, Η., 2017. *Διαδρομές στις Θεωρίες του Χώρου*. Αθήνα: Προπομπός.

Λυμπεράκη, Α., 1991. *Ευέλικτη Εξειδίκευση; Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*. Αθήνα: Gutenberg.

Λυμπεράκη, Α. & Δενδρινός, Γ., 2006. *Ευέλικτη εργασία, Νέες μορφές και ποιότητα απασχόλησης*. 2nd ed. Αθήνα: Κέρκυρα.

Λυμπεράκη, Α. & Λαμπριανίδης, Λ., 2001. *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη, Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*. Θεσσαλονίκη: Πατάκης.

Λυμπεράκη, Α. & Μουρίκη, Α., 1996. *Η αθόρυβη επανάσταση: Νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*. Αθήνα: Gutenberg.

Μιχαήλ, Δ., 2000. ατυπη απασχόληση, συνθήκες εργασίας και επιχειρηματική συμφωνία στην ευρωπαϊκή ένωση. *Επιθεώρηση Οικονομικών Επιστημών*, 1:1, pp.137-56.

Μιχαλάκη, Σ. & Φιλίνης, Κ., 2008. *ΑΠΛΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΔΑΝΙΚΗΣ ή η εύρυθμη λειτουργία της αγοράς εργασίας*. Αθήνα: Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής.

Μουρίκη, Α., 1991. ευέλικτες μορφες απασχόλησης. ευλογία ή ανάθεμα. *Τόπος*, 3.

Παναγιώτου, Π., 2014. *Εργαζόμενοι Φτωχοί: Το εργασιακό μοντέλο Μέρκελ - Σαμαρά*. [Online] Available at: <https://tvxs.gr/news/ellada/ergazomenoi-ftoxoi-ergasiako-montelo-merkel-samara> [Accessed 20 Νοέμβριος 2021].

Σπυριδάκης, Μ., 2018. *HOMO PRECARIUS ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΕΥΑΛΩΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ (Εισαγωγή)*. Αθήνα: Πεδίο.

Σταμάτης, Κ.Μ., 2005. *Η Αβέβαιη Κοινωνία της Γνώσης*. Αθήνα: Σαββάλας.

Στρατούλης, Δ.Ι., 2005. *Οι Εργασιακές Σχέσεις στη Δίνη του Νεοφιλελεύθερου Τυφώνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Τούντας, Γ., 2000. *Κοινωνία και Υγεία*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Τριανταφυλλίδου, Χ., 2013. *One euro jobs και άλλες αθέατες πλευρές του «Γερμανικού θαύματος»*. [Online] Available at: <https://barikat.gr/content/one-euro-jobs-kai-alles-atheates-plevres-toy-germanikoy-thaymatos> [Accessed 15 December 2021].

